

ФЕЙЗУДИН НАГЪИЕВ

САДВАЛ РИКІЕВАЗ

Махачкала – 2003

Н-16
ББК. 83.3(2Рос – Лез).
УДК 94(470,67)

Нагъиев Ф.Р. Садвал рик1еваз (С идеей единства в душе). –
Махачкала: ООО «Деловой мир», 2003. – 120с.

Ктабда лезги халкъдин т1ал алай бязи месэлайрикай кхъенвай макъалаяр гъатнава. Кирамди лезгийрин културадикай, тарихдикай, кьве патал пайнавай халкъ садхъувун паталди рекъерикай вичин фикирар лугъузва. Гъар йисара кхъенвай и макъалайра бязи фикирар тикрар жезват1ани, иллаки гъа тикрар хъуни вичини а месэлайрин важиблувал къалурзава.

Ктаб акъудиз куьмек гайи мерд дуст ва руьгъдин стха Вакъиф Пашаевич Керимоваз кирамди рик1ин сидкъидай сагърай лугъузва.

©Нагъиев Ф.Р. Махачкала, 2003.

ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИВАЙ ЗИ Т1АЛАБУН

Зи играми лезги халкъ! Къадим девирра жуван барка алай т1вар тур, Къавкъаз дагъдизни Каспи гъуьлуьз т1варар гайи зурба халкъ! Пуд агъзур йисара «Шарвили» эпос хвейи камаллу халкъ! Алпан гъукуматдин иеси хъайи машгъур халкъ! За вавай, жуван хайи халкъдивай – бубайривайни дидейривай, рухвайривайни рушаривай, вахаривайни стхайривай ийидай т1алабун ава. Гъар са халкъдиз вичин миллет санал агуддай несигъатар ава. Чахъ, лезгийрихъни, руьгъдин жавагъирар – бубайрин весияр, несигъатар, мисалар, манияр, руьгъ хкаждай макъамар, къисаяр, махар, эпосар гзаф ава. Ибур вири агудна, ибурукай виридакай хийир къачуна, зазни жуван гафар вал агакъариз к1анзава, зи халкъ!

Лезгияр! Куьн квев агата, куьн квез к1ан хъухъ. Сада садаз куьмек ая. Гъатта квев мидяй тир жуванбурузни. Вучиз лагъайт1а, чал виридал лезги лугъудай т1вар ала. Чи къуват – чи сихвал, садвал я. Чун чаз багъа хъайила, чак са душмандинни т1ем акатдач! Анжах чи агатуни агъзур йисара чун саламатдаказ хвена. Чал вегъей бязи чапхунчи гъукуматар к1ватна терг хъана: ассирийвиярни миддяйвияр, киммерийвиярни скифар, сарматарнигрекар-византияр, гъуннарни, хазарарни мугъулар... Эхъ, анжах чи сихвал, агатун себеб яз, чун Вахтунал, Девиррал ва къил-тум авачир къван душманрин винел гъалиб хъана, къецин йикъаз атана. Чи бубайрин ви1егъвал себеб яз, чун Къавкъазда виридалайни къацу, виридалайни бегъерлу, виридалайни берекатлу авадан чилерал яшамиш жезва. Неинки и чилер хуьн, гъатта чи милли накъвар ахгуд хъувун – им бубайрин руьгъдин вилик чи жавабдар везифа я.

Гъар са йукъуз, гъар гъина хъайит1ани, чун къуьн-къуьневаз хъун герек я. Ша чна рехне чинал, тариф къулухъай ийин. Къуй чахъ гъар са рекъяй жуван устадар жен: арифарни алимар, лежберарни фялеяр, пагъливанарни зарафатчияр, гъатта терс фидаинарни хуррам арасар! Амма, герек, чна вирида жуван рик1ера халкъдин барка алай

къегъал рухваяр – Шарвилини Къванцигада, Шаргирни Ваче, Гъажи Давудни Ярагъ Мегъамед, чи багъри пак маканар, Лезги чилин пак яржар тир Алпанвац1-Къуланвац1, Самурдин там, къадим к1елеяр, хуърерни шегъерар, Шагъ ва Шалбуз дагълар гъамишанда лап къакъан яз, лап багъа яз хуьн. Чи чилин, чи халкъдин и эменнияр виридалайни багъа ирс яз, эсилрин пак веси яз хуьн ва чи несилрив агакъарун чи уьмуьрдин къилин буржи хьун лазим я. Рик1ел хуьх: лезгивал чи виридалайни багъа ва къет1ен лишан я. Акъалтзавай несил чалай акъулла, чалай варлу, чалай вик1егъ, чалай бахтлу хьун паталди, чна веледрин рекъиз бубайрилай чал агакъайдалай са шумуд гъилера гзаф серф авун герек я.

Дегъзаманрилай инихъди лезгийрихъ ихътин адет авай: кьейи кас ада к1ват1ай вири мал-девлетни галаз кучуддай. И ч1уру адет себеб яз, чи миллетдин бейнидик девлет к1ват1дай хесет акатнач, гъавиляй чахъ, веледриз ирс яз тадай, девлетарни хъанач. Эхиримжи са шумуд виш йисара чи халкъдин арада веледар вердишаруна дувул къунвай са бязи несигъатрини – *«кук1ун-чухуник хкуькъмир»*, *«къуватдин хура акъвазмир»*, *«лезги намусдилай са къалиян тембек хъсан я»*, *«чара авачирла, вак1азни буба лагъ»* – чакай чи эсилдиз хас тир душманриз зур ва гъайбат къалурунин лезгивал къвез-къвез хкудна.

Лезги халкъди вичин тарихда са шумуд дин къабулна ва дегишна: гзаф гъуцарин (Ракъинин, Манан, Ваалан, Менан-Вацран, Алпандин ва маса), хашпара, ислам динар. Амма, гзаф динар дегишнат1ани, халкъ терг хъанач. Белки, нубат атай берета зурба къуватдин вилик дин дегишуни халкъ михъиз квахъуникай хвена. Гъак1 хъайила, сифте чкадал жуван ч1ал, хайи чил, халкъдин къисмет хьун лазим я, ахпани – дин. Яъни, дин вични, тарих, эдеб, ч1ал хъиз, халкъдин милливал хуьдай са алатдиз элкьуьн лазим я. Са бязи къуватри (месела, туьрк тайифайри), мецел дин алаз, чал чпин милли интересар илит1на. Гъатта динни абуру лезгийрикай туьркер авун паталди

ишлемишзава. Гъавиляй чун диндив, анжах жуван милли интересар фикирда къуна, эгечлун лазим я.

Чак мад ихътин са члуру хесетни ква: чара фикир (идея) чна жуванди хъиз къабулзава. Гъатта а фикир миллетдинхийирдиз аксиди ятлани. И карди гзаф девирра чи миллетдиз пара зиян гана ва гунни ийизва.

Чи риклер, чи сирер патанбуруз гиртдан ачух я. Чна акатай низ хъайитлани жуван риклин сир ахъайзава. Чна жуванбур кваз къазвач, патанбур виниз акъудиз, абурун вилик жуванбур клудзава, маса гузва. Чаз сада садал пехилвал авун хас я. Чахъ садвал авач. Чна гъарда вичикай са хан ийида, масад саймишдач. И хесетар чна къетлидаказ арадай акъуд тавуртла, чи мллетдин руьгъ зайиф жеда.

Са къадар мумкинвилер авай гъуьрметлу жуванбур, куьн авай чкайриз лезгияр клватла, абуруз пешеяр чира, абур клвалахдалди таъминара, сада садаз куьмекар це, кесибдиз, дарда авайдаз гъил яргъи ая. Абур вилик фидай, виниз хкаж жедай мумкинвилер, рекъер жагъура. Абурун къайгъуйрик къуьн кутур. Гъвечли къуллугъдаллайбуруни, жемьтдини члехи къуллугъдал алай жуванбур, халкъдин баркаллу рухвар вири такъатралди хвена кланда. Жуванди анжах жува гатан, чарадав гатаз титан! Чи милли макъсадар къиле тухунин рекъе вужар чи партлар ятла, вужар чи мидьяр ятла, клевелай чир жен.

Гъам лефпатай, гъам кефпатай виликдай чпи чи бубайрихъ галаз къати женгер тухвай тайифайрин гъалкъада ава чун. Эгер чун абурулай виклегъ, камаллу, фагъумлу, къастлу тахъайтла, чалай чи чил, чи члал, чи миллет хуьз алакьдач. Тахъайтла чи чилерал чун – фялеяр, абурни иесияр жеда.

Къадим девиррилай инихъди, чи, алпанвийрин, клалубар, рангар, къилихар дегиш хъана. Чак ягъийрин ивияр акахънава: иранрин, арабрин, туьркерин ва мсб. Гъелбетда, миллетдик чара ивияр акахъун медицинади халкъдин сагъвал паталди, акбул, къанажагъ паталди хъсан яз гъисабзава. Гъавиляй чна чи рухвайриз маса миллетрин гуьзел сагълам рушар

гъайитла, пис жедач. Амма къуй а сусари чи члал, чи ацукъун-къарагъун, чи адетар чиррай ва абурал амал авурай. Герек, абуру хайи веледар – чи несил халис лезгивиле аваз вердишарин.

Лезги члал, лезги тарих, лезги култура хуьн – им чна гъар сада вичин пак ва виридалайни зурба везифа яз гъисабна кланда. Ша чна дидедчлалаз лайих фикир гун. Дидедчлал хуьн. Чун чахъ галаз лезгидалди рахан! Ша чна жуван клвал лезги културадинничлалан алемдиз элкъуьрин, лезги манийриз, макъамриз яб гун, лезги къуьлер чирин. Къуьл – миллетдин къилих, мани миллетдин ругъя лугъуда. Чахъ 300–лай артух халкъдин къуьлерин ва манийрин авазар ава. Гъар са лезгидиз устадаказ туьнт лезги къуьл чир хуьн, жуван халкъдин макъамар, манияр чир хуьн чарасуз я.

Мадни, гъар са лезгидиз, вичин халкъдин алай девиррин тарихдихъ, културадихъ галаз санал, алай девирдинбурни, жуван зурба ватанэгълияр чир хуьн герек я: чпин пешейрин зурба устадар, алимар, зарияр, художникар, композиторар, манидарар, спортсменар...

Чна, лезгийри, маса чкайра шегъерар кутуна, амма чун анрай чукурна. Ша чна жуван чилиз къуллугъ ийин. Ша чна жуван чил цуьк акъуднавай багълариз, гуьзел ва авадан хуьреризни шегъерриз элкъуьрин.

Герек, чна чи къадим сенятар клвачел ахкъалдарин: хъенчлин къапар, чуьнгуьрар, кларас тлурар, гамар, къаличаяр, гебеяр, чатухъанри гатазвай яракъар, заргаррин гъилин имаратар...

Герек, гъар са хуьре клуб, мектеб, спортзал, стадион, баня, телефон, хъсан уьлчуь рекъер жен. Герек, чи хуьрера ичкибазар ва анашачияр тежен. Чи мидяйри ужуз эрекъдалдини анашадалди чи акъалтзавай несилдин тум хкудзава. Чакай пилеяр хъайила, абуруз чи чилер къаз регъят жеда. Чпелай кар алакъзавай ксари и кардал бажитвална кланда.

Къуй лезгияр вири дуьнйадиз чклурай. Къуй абуру гъар са пипле чпиз девлетар къазанмишрай. Гъар са лезгиди чирвилер къачу. Анжах къачур чирвилерикай уьмуьрда хийир къачуз алакь. Дуьнйадин лап вилик квай

илим, лап вилик квай култура, илимдин ва техникадин агалкьунар къабула. Амма анжах са девлетривай, анжах са чирвилеривай лезги миллет сагъдиз хуьз жедач. Лезгивал хуьн паталди чна дуьнйадин гьар са пипле Лезгистан туйк1урна к1анда: эвелни эвел жуван жуван рик1е, жуван к1вале... Герек, чаз гзаф ч1алар чир хьурай, амма жуван ч1ал рик1елай алуддай бедбахтвал чаз такурай! Герек, дуьнйадин гьар са пипле, гьар са к1вале лезги дагъларин шикалар жен. Герек, гьар са лезгидин рик1е гьамиша ихьтин пак дуьа жен: *«Гьина зун хьайит1ани, зун лезги я.Захъ жуван халкъ ава, захъ жуван чил ава. Къе зи халкъни, зи чилни къве патал пай хьанва. Гьар са йукьуз, гьар са макъамда зи халкъ, зи чил агудун паталди за жувалай алакьдай гьар са кар къилиз акъудда. За жуван ч1ал хуьда. За жуван адетар хуьда. Гьина аваз хьайит1ани, гьар са чкада за лезгияр к1ват1да, абуроз жувалай алакьдай куьмекар гуда. Зи халкъ садхьана аквадалди, зи рик1 шад жедач! Сагърай лезги халкъ! Амин!»*

Эгер са шумуд виш агъзур касди гьар экуьнахъ ва гьар ксудайла ихьтин дуьа авурт1а, чи фикирар сад жеда, чи сирлу ва пак мурадар фад къилиз акъатда.

Девирар, миллетар, гьукуматар к1ватна, к1ватзава ва к1ватни хьийида. Чи къилин везифа чи ч1ал, чи чил хуьн я. Гьак1 хьайила чи халкъни сагъ яз амуьда. Чна чи вилик гьамиша рик1ин зурба экуь мурад квайди гьич садрани рик1елай алуд тийин: лезги халкъ садхьувун, лезги гьукуматдин дарамат эцигун. Къуй гьа и макъсадди чак руьгь кутурай, чи кардик гужлу лувар кутурай. Къуй лезгийри сажда авур вири гьуцари и карда чаз куьмек авурай!

Амин!

1992.

ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН «САДВАЛ» ГЪБРЕКАТДИН ПАК ВЕЗИФА

(«Садвал»гъерекат тешкилзавай съезддал авур доклад)

Къе уьлкведа къизгъиндаказ жуърба-жуъре дегишвилер кбиле физва. Са гзаф халкъари чпин тлазвай ва кузвай месэлаяр къарагъарзава. Чеб халкъ хъиз тарихда амукъун паталди, чпин пакадин йугъ хъсанарун паталди серенжемар жагъурзава.

Чаз аквазва хъи, гъикъван хъсан верцли гафар чаз ван жезватлани, къвердавай чи яшайиш, дуланажагъ мадни залан жезва.

Виридахъ хъиз чяхъ лезгийрихъни жуван тлал-квал, жуван татугайвилерава. Амма и татугайвилерин кбил къадай, чаз са чара аквадай я са къуват, я са тешкилат санани чяхъ авач: я хуърера-районра, я меркезра, я гъукуматдин идарайра. Гъам экономикадин, гъам яшайишдин хилерай чяхъ авай къайгъуйрикай гъич халкъдин са депутатдин мецелайни чаз ван хъанач.

Акси яз чи халкъдин бязи векилри чаз, куьмекдин чкадал, манийвал гузва. Месела: алатай (1989) йисан 15-декабрдиз Верховный Советдин милли месэлайриз талукъ тир Комиссиядал Магъачкъалада Лезги културадин макан тешкилуни патяхъай чи арзадиз килигна. Гъанал Комиссиядин кбил Абилов Абуталиб Абиловича Лезги културадин макантуьклуьруниз лазимвал авач лагъана. Адан фикирдалди, ихътин клатлалчаз тешкилайтла, амайбурузни клан жеда ва и карди миллетрин арада мидявилер арадал гъида.

Гъелбетда, ихътин гафар тарихдин рекъай профессордин мецел хъун, гъич тахъайтла, тажуб жедай кар я. Вични къе Урусатдин гъукуматди вичи културадин центрияр, гъатта политически партияр тешкилдай ихтиярарни ганвай члавуз. Эгер чи халкъди гъакъикъатдаказ вичин хийир чидай, тлал-квал чидай лайихлу ксар гъам чи депутаттар яз, гъам гъукуматдин идарайра

чпин къайгъударвал ийиз алакьдай векилар яз хкягъ тавурт1а, чи патакъай гаф лугъудай кас генани жедач.

Анжах гъавиляй, гъурметлу ватанэгълияр, кар-кеспи авачирвиляй ваъ, чун къе инал к1ват1 хъанва. Къе чаз и съезддал халкъдин къайгъударвал ийиз алакьдай са къуват тешкилиз к1анзава. Ихътин къуват «Садвал» т1вар алаз чна фадлайгъеле 80 - йисара тук1уьрнай. И тешкилатдин са бязи к1валахрикай квез хабарни авачиз туш. Т1варни гзафбуруз хуш я. Регистраци ийидайла чаз къенин протокол герек жедайвиляй, и к1ват1хъуниз чна тешкиллу (учредительный) собрани лугъузва. Чи вилик ихътин месэла акъвазнава: лезги халкъдин гьерекат «Садвал» гегъенш авун, къуватлу авун, халкъдин арада адан гъурмет хкажун, ахпани ам регистраци авун. Эгер эгер куьнени и кардиз куьмекгайт1а, чакъ къе патал пайнавай лезги халкъдин месэлаяр гъялун патал майдандиз экъеч1из алакьдай къуват жеда.

Вуч я чи мурад-метлеб?

Чи халкъ Къавкъазда вичихъ лап дегъ заманайрилай къвезвай къет1ен милли култура, къадим тарих авай, жуван бубайрин чилерал са шумуд агъзур йисара яшамиш жезвай чкадин халкъ я. Тарихда чна садан чилеризни темягъ авунач, садан чилерни чапхуннач. Чи чилерал са шумуд жуьредин къузгъунар атана. Амма садавайни чи миллетдикай руьхъ ийиз, чи азадвал к1ани руьгъ муьт1уьгъариз, ч1ал ва култура тамамдаказ терг ийиз хъанач. Чи бубайрилай чи руьгъдин девлетдин, чи баркаван чилин, чи ч1алан са т1имил хъайит1ани к1усар, патар, терефар хуьз алакьна. И карди чи бубайрин къуватдин, лезги руьгъдин зурдин шагъидвал ийизва. Тарихда лезгийрин т1вар дамах ийиз жедай тегъерда гъатнава.

Амма къе ихътин къадим култура авай халкъ, бубайрилай ирс яз атай девлетлу чил авай халкъ, жуван чилел халис иесияр хъиз ваъ, чпикай иеси куьлягъ хъанвай мугъманар хъиз хъун, чи кефиник хк1адай, чи намусдивай къабул тежедай кар я. Урусрин камалэгъли Петр Чаадаева ик1 лагъанай:

«Эхир пуч хъана хъи а халкъдин, эгер лук1вал авуни адан намусда эцягъзавачт1а. Ахътин халкъ гъа лук1вал авун патал халкънавайди я». Амма чун садрани лук1ар хъанач. А лук1вилини къилихни халис лезги къилихдихъ галаз къадач. И карди чи халкъ хвена ва хуьда.

Паталай атана са масада чи къайгъу ч1угвадач, я адаз гъакъикъатда чи къайгъу чинни айидач. Гъавилай чахъ чи къве патал пайнавай лезги халкъ, гъам Азербажанда, гъам Дагъустанда (гъелелиг чпин чилин халис иесияр тушир чи халкъ) ва гъар пата чк1анвай чи халкъ, сад хъийидай, ахгуд хъийидай эрзиман-мурад ава. Гъелбетда хъи, и кардалди, чи и михъи ниятдалди гъич са къунши халкъдизни, я ст1у аксивал, я к1ус мидявал авун чи фикирдани авач. Чи арада, чи чилел яшамиш жезвай вири миллетризни чна чахъ галаз барабар вири ихтиярар хиве къазва.

Виридалай и дуьнйадал багъа зат1, ширин зат1 азадвал я. Азад яз хъайила баят фахъни дад жеда. Азадвилихъди ялвар авуни миллет сагъдаказ хуьзва.

Къецин девирда, базардин мадаратдал (рыночный экономикадал) эляч1завай вахтунда, чи азадвилиз мадни къец1 гун мумкин я. Дагъустандин амай халкъарихъ гекъигайла лезгийрихъ акъван пул авач. Белки, гележегда абур пайда жен. Амма къе чун усал гъалдиз атанва. Мумкин я, чи хуьрериз патарилай пара иштягъ авай арендаторар, нахаяр къведа. Чи майишатрин хилер гъабур маса къачуда, чи чилин малдал гъабур девлетлу жеда. Чи хаммалдуьнйадин а къилиз тухуда, гъатта хуьревайдаз са емиш жагъидач.

Къвез-къвез чи чилерал патанбур ацукъзава. Амма йугъ-къандивай еке жезвай чи хуьрерин жемятдиз къе чилер бес жезвач. Чи чилин, т1ебиатдин девлетрин(чи йатаринни булахрин, Самур вац1ун, Къизил-Дередин), къайгъуяр чи халкъдин вилик къвердавай мадни хцидаказ акъвазда. Аквазва чаз исятда виринрай патанбур чкурзавайди. Эгер чна чи чилерин аявал къе тавурт1а, чи сергъатар къанундалди къе тестикъар тавурт1а, низ

чида пака чи веледрин къисмет гъихътинди жедатла. Анжах къе, и месэляяр гьукуматди къарагъарнавай вядеда, чна тлал аляяр месэляяр дуздаказ майдандиз акъуд тавуртла, пака геж жеда.

Гъавиляй ихътин четин ва хата гъаларни чна чи гъиле къун лазим я. Къуй чи хаммал чна гъасил ийин, ам чкадалламаз чи халкъдал агакърай. Къуй чи малди чи халкъ девлетлу авурай.Бес чун яргъал хуърерай Дербендин базардалгъикъван фирай як маса къачуз, ниси къачуз, какаяр къачуз, гъатта серкер, ччлакар, картуфар, келемар, хивецлар къачузни?! Къасумхуърел хкудзавай ниси къачуз Магъачкъаладиз тла физвайди я?

Чи халкъдихъ жуван республика тахъанмаз, чахъ са ихтиярни жедач; лезги чилерин къисмет Бакудавай са ни ятлани, Магъачкъалада авай са ни ятлани гъялда. Герек чахъни,къадар миллионни зуралай тлимил тушир лезги халкъдихъни, Цийи хъувунвай Урусатдин федерацидин сергъятра аваз, вири лезги халкъди сес гуналди, Къуланвацлун къве падни – чибубайрин чилер – агудна, жуван ватан хъурай. И кар гъар са лезгидал агакъарун, гъар сад дуъз гъавурда тун чи пак везифа я.

Сагърай садтир Лезги халкъ!

14.07.1990.

ВИЛИК БАРМАК ЭЦИГНА АВУР ФИКИРАР

Ватан хатадик акатайла, миллет четинвиле гьатайла, гьим вуж ятла чир жеда. Нин рик1 гьакъикъатда миллетдихъ кузват1а, низ халкъдин пакад йикъан къисметди секинвал гузвачт1а ва я ни гьак1ан адетдин гафар-ч1алар лугъуз чпин вердиш рехъ гьалзават1а, ни вичин халкъ гьатнавай дарвилерикайни кваз хсуси менфят къачуз алахънават1а...

Миллетдин къисметарни, адан хушбахтвилини рекъерни гьардаз вичин жуьреда аквада. Гьар сада анжах са вич халкъдин т1ал аквазвай лукъмандай, т1алдиз куьмек ийиз жедай жерягдай къада. Амма низ чир хьуй, гьим къе гьахъ я, гьим бат1ул я! Жемятдиз, адетдин зегъметчидиз, и крарай къил акъудун генани четин акъваззава.

Анжах Вахтуни вири чпин чкайрал эхцигда, гьар садаз, гьар садан кардиз чпиз лайихлу тир къимет гуда: а крари несилрин къилел я дамах гьида, я лянет.

Заз жуван суьгъбетда алай Вахтуникай, халкъдин къецин ва пакадин гьал-агъвалдикай, миллетдин къисметрикай ва генани жуваз секинвал тагузвай са бязи месэлайрикай веревирдер ийиз к1анзава.

Къуй жемятдин гьич са терефни закай бейкеф тахьурай: я сталинистар, я коммунистар, я анархистар, я демократар, я масабур – зи фикирда абур садни пислемиш авун авач. Ибур вири чи халкъдин гьар жуьредин къатар я. Эгер са мурадди къванни авбур санал агудайт1а, чи халкъ гужлу жеда. Я садални за жуван зендер илит1завач. Зун, жуван вилерай аквазвайвал, вакъийрин шикил гуз алахъзава. Белки, къве патал пайнавай жуван халкъ санал агудунин мурадди къванни, чун сих ийин!

Куьне садра къванни фикирна жеди: инсандин яшарин сан квелди гьисабиз жеда? Дидеди хайидалай инихъ тухвай йисаралди? Тахьайт1а касди авур пис ва хъсан краралди?Заз чиз, гьар са касдин яшар адан акъулди, адан къанажагда кужумай чирвилерилай, марифдилай аслу я.

Адамалай инихъди инсаниятди к1ват1ай тежрибадаы ада къачур къадардилаы аслу я.

Гьелбетда, виридалаы садхъыз инсаниятдин тежрибадикай менфят къачуз алакьдач. Гъавиляй инсанрин йисарин къадарни гьар жуьре я, йисарин камални. Камалдиз килигайла, садбурун йисарин къадар инсаниятдин йисариз мукьва я, масадбурун – агъзур йисариз, муькуьбурунни – са шумуд ц1уд йисариз...

СССР т1вар алаз хъайи чи гьукумат 74 йисни бегьем тахъана чк1ана. Чакай са гзафбурун йисарни гьакьван я. Яъни чун и 74 йисан къене агъавал авур идеологиядин няметар хъана. Чи мефт-хиял гьа идеологияди т1ушунна, чурчарна, чи фагьум бейгьуьшдик кутуна, чакай семеяр авуна.

Чна а саягьда, ахьтин зурба ихтибарвилелди ва хушвилелди социализмадин иман, идеяяр къабулна хьи, чун а къадар хъанхъуш гафарин ч1алахъ хъана хьи, гьатта къени чун а бейгьуьшдин таьсирдик кума.

Ванер къевезва: «Сталина гьукумат чук1урна». «Ваъ, Брежнева чук1урна». «Ваъ, – лугьузвamuькуьбуру, – гьукумат чук1урайбур Горбачеварни Ельцинар я». Чна гьукумат ни чук1урна лугьуз гьуьжетар авуналди, чун гьакьикъатдизмукьва жедач. Анжах ша чун и месэладиз ихьтин са патахъай килигин: ам вучтин гьукумат я, кьиле вуж хъайит1а гьада к1ани патахъди гваз къекьуьрдай? Я тахъайт1а халкъ суьруь, нехир яни, чубанри, нехирбанри гьалай патахъди кьил чилеваз фидай?

Эхь, гьукумат са касдивай чук1уриз жеда лагъана к1евелай агьунвай касди вич я гьайвандин ериндал эцигзава, я амайбур гьайванрай къазва. Бес вучиз, лугьун чна, я Рейганавай, я Бушавай, я виликан муькуь президентривай Америка чук1уриз алакьнач? Са гаф бес я (Америкадин интересриз акси) Бушай ва я президентдиз мукьва тир муькуь къуллугъчийрай акъатун. Пакад йукьуз абур чпин къуллугърал аламукьдач. Чи виридан рик1ел алама Уотергейтдин вакъияяр хъайила Никсон президентвиляй гьик1 акьуднайт1а.

Гъич са президентдивайни Америка (гъак1 Франция, гъак1 Англия, гъак1 гъакъикъи демократвилини къанунри агъавал ийизвай уълквевяр) чук1уриз алакьдач. Вучиз лагъайт1а гъукуматдин дарамат эцигдайла хандак1 дуъз ат1ана, хандак1дин къван жанлуди, мягкъемди ягъна. Гъавиляй къве виш йис идалай вилик къабулай Америкадин конституцияди къени са гъарфни дегиш тавуна вичин халкъдиз къуллугъзава (уъмуър вилик фин себеб яз къабулзавай ихтияррин алаваяр квачиз).

Заз инал капитализмдин уъмуър хъсан рангаривди ч1агуриз к1анзавач. Капитализмайрихъни бес къадарда вичиз хас нукъсанар ава. Анжах гъа гъукуматри йис-сандавай а нукъсанар арадай акъудунал, инсандин яшайиш хъсанарунал к1валахзава ва гъа к1валахди нетижаярни гузва.

Капитализм, социализм, коммунизм – вири «измаяр» большевикрин къундармаяр я. Важиблубур «измаяр» ваъ, а гъукуматда инсандиз ихтиярар авани, адаз дарвал тахъана аялар хуъдай рекъер гузвани, ана гафаралди ваъ, гъакъикъатда халис демократвал авани, – ихътин ва маса месэлаяр я.

Капитализм – им инсаниятдин уъмуърдин т1ебии рекъел алай са пен я. Адалай къулухъ, белки, са маса жуъредин къурулуш арадал къведа. Кар т1варц1ел ваъ, адан еридал, ана инсанриз авай ихтияррал, инсанрин агъвалвилел ала. Месела, Голландияда кеспидик квачирбурузни чи мажибрилай къвед-пудра артух пенсияр гузва, гъакъидиндалай гъейри пулсуз медицина ва илим къачудай рекъер ава лагъайла «Литературадин газетдин» мухбирди вичи интервью къачузвайдаз ик1 лагъанай: «Ак1 хъайила куън коммунизмада яшамиш жезва ман». Мухбирди кхъизвайвал, адан суъгъбетчидин чин гъасятда серин хъанай ва ада жаваб ганай: «Ваъ, чиди коммунизма туш. Чаз коммунизмайривни капитализмайрив къугъунардай мажал авач. Чиди хушбахтвализ къуллугъзавай инсандин жемиат я».

Коммунизмадин ваясуз идеярин бейгъуъщдик кумай жанабийривай заз ик1 жузаз к1анзава: де, хъсан, чи гъукумат Горбачева чук1урна. Бес

вири дуьнйада авай социализмадин лагер ни чукурна? Кефердин Кореядани Китайда? Монголиядани Афганистанда? Бес Европада? Бес Кубада (гьатта Фидель социализмадин куьгъне дестег яз аматлани)?

Гьанрани социализм чи гьукуматдин пулуналри, чи сивикай атлай такьатралди гужуналдини зуруналди кьунвай. Зур зайиф хьана – абурни чладикай хкатна.

Тебиатдик хкуькьун, адан барабарвал чурун инсаниятдиз багъаз акъваззава. Октябрдин инкьилабди чун 74 йисан ваь, японрин бизнесмендин гафаралди, гьамишалугъ яз кьулухъ туна. Накьан лукливиле авай Африкадин колониярни кваз кьилхуьнин рекъай чалай вилик акатна. Чи бейнида Африка лукливин уьлкве я лагъана тунвай, эхир. Танзаниядай тир зи дуст Лори Исаяди, Одессада чна санал келдайла, заз чпин квалерин, чпин ацукьун-къарагъунин, алукузавай алухрин шикилар кьалурайла, зун мягътел хьана амуькнай. Абурухъ гекъигайла, лукливиле кьилхуьзвайбур чун тир. Амма бязибур кьени а зурба «зуруналди туьклуьрай гьукуматдихъ», «чи камал, намус, ягъ хьайи КПСС-дихъ» ишелар ийиз ама.

Урусат гьамиша гигантоманиядихъ калтугай гьукумат я. «Урусатдивай дуьнйадин медени гьукуматривай хьиз меденивилелди, дерин тарихдалди, девлетлу медениятдалди дамах ийиз хьанач. Чун уьлкведин медениятдик пай кутур халкъарин жергеда авач. Эгер Одердалдини Кефердин океанралди кьван тир сергьятар чав гвачиртла, белки, чакай садазни хабарни жедачир», – лагъанай Пушкинан аямчи урусрин философ П.Я. Чаадаева.

Урусатдин пачагьрин рехъ большевикрини неинки давамна, абурун темягьарни иштягьар гена екебур хьана. Абуруз са Урусатда ваь, вири дуьнйада социализм туьклуьриз клан хьана. «Чна куьгъне дуьнйа чукурда. Чна цлийи дуьнйа туьклуьрда. Чна дуьнйадик инкьилабдин цлай кутада!»

– ибур тир балшавикрин лозунгар. Аллагъдиз агъзурбура шукур хъурай – гена а гъараз къилиз акъат тавурди.

Эцигиз абурувай хъанач; анжах чукурлиз, ц1ай кутаз алакьна: халкъар-миллетар пайи-паярна. Германия, Корея, Афгъанистан, Молдавия, Румыния, лезгийр вам аса халкъар пайи-паярна.

Гъелбетда, коммунистар вири пис ксар я ва хъана лагъайт1а, им гъахъ фикир жедач. Коммунистрик ватандин къегъал рухваяр, намуслу, халис зегъметкемар гзаф хъана ва ква. Жергедин коммунистрин гъиле вуч авай? Абуру чпин хзандин сивикай ат1уз гайи взноси къамар гъварар хътин ч1ехибуруз дачаяр, машинар къачудай, банкара пулар эцигдай мумкинвилер гана. Ахъадаказ татугайвилер негъиз жуърэт авур ксар коммунистрикай лап т1имил хъана. Керчек гаф лагъайбурун уьмуьрарни кефпатан лагерра телеф хъана. Ихътин крарни абурун тахсир яз гъисабайт1а жеда.

Революциядин женгера чи халкъдин баркаллу рухвайри чпин чанар эцигна. Абуру чпин хтулар къванни (яъни къе чун) хъсанвиле, девлетда яшамаш жеда лагъана къаяриз, ц1аяриз таб ганай. Анжах чи бубаяр алцур хъана. Эгер абуруз чпи вуч паталди чанар ганат1а акунайт1а, абур чпин суарани кваз къудгундай.

Коммунистрин программада пис гафар кхъенвач къван, лугъуда бязибуру. Квез гъи гъерекатдин ва я партиядин программада пис гафар кхъенваз акуна? Коммунистрин программа Германиядин демократрин (яъни фашистрин) партиядин программадиз лап мукъва я. Анжах фашистрин программада вири дуьнйадин девлетри, вири халкъари тек са дойч миллетдиз къуллугъ авунин фикир авай, коммунистрин программада дойч миллетдин чкадал пролетариат (яъни зегъметкемар) ала. (Амма зегъметкамрин т1вар акъудиз, кар абурун бегъерар фт1инзавай зилийринди хъана).

«Коммунизмани фашизм – ибур са лашунин кьве кьил я», – лагъанай Австриядин психолог духтур Хайдеггера. Чпикайнин гъиле власть хъайитлани, абур анжах чпин агъавал ийиз, амай гьерекатриз рехъ тагуз алахъда.

КПСС-ди агъавал авур девирда партияди вичиз кьуллугъ ийидай, вичин рехъ тухудай са жерге илимар, марифатдин хилер, лап цлийи тарих (новейшая история), научный коммунизм, марксистско-ленинская философия, научный атеизм (яъни илми аллагъсузвал) – и ва маса хилерай алимар ва пешекарар акъалдарна. «Хъсан парткьуллугъчи» т1вар виридалай виневай т1вар хъана. Ихътинбур варлудаказ яшамишни хъана. «Хъсан парткьуллугъчи»кье партидин райкомдин садлагъай секретарвиле хъанат1а, пака обкомда эцигунардайбурун къаюмвиле, муькуь йукъуз недай-хъвадай зат1арин министирвиле, ахпани залан санайидин министирвиле ва ик1 гьар хилерин маса кьуллугърал хъана.Бес! «Хъсан парткьуллугъчи»партияди гъиниз вач лагъайт1а, гъаниз физ гъазур тир эхир! Лигачева хъиз эвел хуьруьн майишат чук1урна, ахпани идеологиядинмарифат.

Урус писател Андрей Платонова кхъейвал, большевикриз халисан алимар, чпин ахлакъ ва итимвал маса тагудай, властдилаь аслу тушир пешекаррикайгъязкъведачир. Куьз лагъайт1а, кар чидайда, вичиз вичин къимет чидайда, вич-вичихъ агъунвайда садан виликни ялтахвал, гарданк1ирвал ийидачир. Ахътинбур я душтагъра кт1урна, я жергедин пешекарар яз уьмуьрлух рехъ тагуз кьурурна.

Кьуллугърин к1арарай гзафни-гзаф ялтахвилерин, мукъва-къиливилеринни ришветрин куьмекралди хкаж жез хъана. Нетижада я политбюрода, я властдин маса хилера халисан кардарар т1имил хъана (гекъиг: фашистрин руководствода къилин чирвал авайбур сад-къвед тир).

Чи хуьрерин агъвал агъуз аватзавай (ва аватнавай) себебрикай садни, зи фикирдалди, ам я хьи хуьрера амуькьзавай ч1ехи пай мектебра лап пис

к1елай, саникни акат тавурбур я. Патай са бубат вичин кьил акьудиз жедайди хуьре акьваззавач. Куьз лагьайт1а хьсан пешекардиз хуьре лайихлу к1валах авач.

Виликдай ялав квай коммунистар кье маса вик1егь тешкилатриз гьахьзава (иналди абурун умуьрдин макьсад идеология ваь, анжах девлет тирди аквазва). Эхь, партияди (парт-боссри) вичиз кьуллугь авурбур рик1елай ракъурзавач. КПСС чк1анат1ани, адан кьурулуш, пешекарар ама, абур суфат дегишарнават1ани, чпин рехь давамарзава. Накь партиядин (райкомдин, горкомдин, обкомдин) сад лагьай секретарь, кье исполкомдин кьил (адаз ц1ийи ч1алалди «мэр» лугьузва), пака акционерный обществодин ва я ассоциациядин ч1ехиди, мадни са ч1авалай маса партидин актив член.Гьинихьай гар атайт1ани абур гаралагар хьиз гьасятда чпиз хийирлу тир патахьди элкьвезва.

«ДемократическаяРоссия» гьерекатдин кьилевайбурукай сад тир Ю.Н.Афанасьева властдиз мукьвабур савдадал машгьул хьун кьадагьа авуна к1анда лагьайла, академик Заславскийди ва гзаф маса депутатри исполкомрин кьилевайбуруз бизнесдал машгьул жедайэхтияр гун лазим я лагьанай. Яьни вири гьилевайдавай хьиз жергедин касдивай вичин кар кьиле тухуз жедани? Ик1 ришветризни рехь ачух жеда, бязибурун жибинарни ац1уда.

Чи гьукуматда бизнесдал машгьул ксар чи депутатар ва чеб властдив мукьвабур я (абур гзаф крар масадбурун гьилералди ийизва). Ельцинан администрациядини, аквадай гьалда, и кардиз манийвал авунач. Гьавилай «Демократическая Россия» гьерекат чк1ана.

1917-йисуз большевикри эсерривай чуйнуьхай «Чил лежберриз!», «Фабрикар-заводар фелейриз!» лугьудай лозунгар кьени кьилиз акьуднавач. Гила приватизацияни чинеба-буьркьвеба авуна куьтягьзава (яьни пул авай талукь ксари дараматар, карханаяр фадлай кьачунва ва я

абурал чпин пац эцигнава). Адетдин инсандивай абурухъ галаз акъажиз жедач.

Урусатдин гьукуматди фадлай чилер пая лагъана къарар акъуднаватлани, чкайрал а къарар кьилиз акъудзавач. Ни? Мад гъа вилик-кьилик квайбуру. Вучиз? Вучиз лагъайтла чпин гъилий къуллугъар акъатзава, пул къвезвай тлекв агал жезва. Вичин чилин иеси тир, садалайни аслу тушир азад лежберди, яъни уьзденди, ялтахвалдач эхир.

Гъатта и куь ихтилатчиди са гъвечли тежриба тухвана. Хуьре фермервилин майишат кутада лагъана гъеле 1991-йисан августдин вацра хуьруьн советдиз ва совхоздин дирекциядиз арза кхъена. Амма дирекцияди чил чара авунач, гъатта жуван ва бубадин чилел хъайитлани фермервилин майишат райондин чилин реформадин идаради регистраци авунач. Заз къатлайвал, я абур Урусатдин чилин реформадин гъавурда дуьз гъатнавач, я абуру къасухдай и кардиз зиян гузва. Гъар гъикл ятлани а пешекарар чпиз талукъ чкайрал алачирди, абуру чпи къачузвай мажибдал къванни ах тегъизвайди, эхирки, абуру халкъдиз ваъ, чпин агъайриз къуллугъзавайди ашкара я.

Районда гзаф чир-хчирар авай, вири къанунрикай хабар авай заз икъван четин хъайила, мад са факъир лежбердикай чун вуч рахан? Адалай ирид хам хтлунзавайдал зун клусни шаклу туш.

Исятда хуьрера митингар, къал-къалабулухар кьиле физва. Зи фикирдалди, чаз Московдай атана садани куьмекдач. Гъар са хуьре намуслу, зегъметчи, гъил ва рикл ми хъи къегъалар агатна чпин комитетар тешкилна кланда. Гъабуру чпин бажитвилик кваз чилер пайдай комиссияр арадал гъун, абурун карда иштарак авун лазим я. Инал чил пай авун – им гъар са хазандиз гъи къадар чил къвезватла малумарун, гъар са хазандин гъиле а чилин замин-документхъун лагъай члал я. Гъар са къилдин касдилай чилихъ гелкъвз, адакай вижевай хийир хкудиз, гъелбетда, алакь тийирди ашкара я. Амма гъар са хазандиз вичин хсусиятдиз акъуднавай

къадар чилелай гьар йисуз доход къведа. Чилин иесийричпи меслят авурай низ колхоз к1анда, низ лежбервилин къилдин майишат к1анда – къуй вад-ц1уд, алахърай, анжах чилиз къуллугъ авурай. Ик1 хъайит1а, чи чилери бул бегъерар гуда.

Шегъерда исятда къац1ай подвал жагъизмач – вири михъна, тухк1уърнава, ана карханаяр ачухнава. Им пис кар яни? Къиметар гьелелиг гзаф ят1ани, зат1-мат1 ава. Пулунин масни къвердавай мягъкем жезва.

Эхъ, бязи вилик-къилик квайбурун рухваяр, накъ комсомолдин ва партийни идарайра к1валахай «пешекарар» къе чпин ассоциацияр, кооперативар яратмишна гъанриз куъч хъанва. Къуллугъчийрини чпин къуллугъар дуъз къиле тухузвач. Халкъдин сивикай ат1ана, тухквенризни хкун тавуна продуктар ц1уд къиметрай к1анерикай гузва. Жемят каша твазва. Дуъз я, са бязи кооператорриз ягъ-намус чизмач. Анжах и делилдалди вири кооперациядин гъерекат пис авун дуъз жезвач эхир.

Т1вал сухай чкадай тар экъеч1дай и девлетлу чилерал кесибдаказ яшамиш хъун чаз еке айиб тушни? Чи ерияр гъамиша къуд патахъай зилийри хъиз фит1имзава. Хуърериз къвез гъам Азербажандай, гъам Дагъустандай ужуз къиметрай гамар, данаяр, лапагар, хамар, хъицикъбар, сар къачуз т1арашзава. (Виликдай ахътинбуру Лезгистандай дегъ улубар, къуркъанар, ахпани гимишар ва гимишдин зат1ар, гапурар, гилани гамар-къаличаяр к1ват1най ва к1ват1зава).

Эгер чкадал мал, гъазур зат1 гъасилдай карханаяр хъанайт1а, хамар хъицикъбар авай чкада, к1уртарни сар авай чкада гъалар-гамарни жедай. Амма гъайиф хъи, и кардин вилик пад къадай, иесивал, къайгъударвал ийидай къурулуш, я са тешкилат чахъ хъанвач.

Чи экономика къулухъ галамукъунин, чун чи девлетлу чилерал кесиб яз амукъунин къилин себеб ам я хъи, амай халкъари чпин къуватдалди чпиз

девет гъасилдай карханаяр ва маса адараяр арадиз гъидайла чна, лезгийри, гъамиша чарадан къула ц1ай хъийиз хъана:

– Бакуда нафт1адин санайи (промышленность) хкажай фялейрин къуд паюникай са пай лезгияр тир, къени Азербажандин санайида к1валахзавай лезгийрин къадар т1имилди туш.

– Ц1ийи Уъзенда лезгийри къумлухда шегъер эцигна къазахрив вахкана, чеб анай катна.

– Шевченкода, Неби-Дагъда лезгийри шегъерар эцигна ва Юкъван Азиядин маса чкайра лезгийри юкъ агъузана залан зегъмет ч1угвазва.

– Урусатда лезгийрин лап хъсан пешекарри к1валахзава (ватанда абурун мефт1ер ва гъилер чкадин властриз герекзавач).

Чи экономикада миллетдин интересриз табий тир сиясат къиле ни тухурай? Гила, гъарда вичин къайгъу ийидай вахтунда, чи къайгъуяр генани яц1а гъатда.

Чна лезги халкъдин «Садвилин» гъерекат ц1ийи къилелай мягкемарна к1анда. Герек, адакай чи халкъдиз къайгъудар дирек жен. Амма гъайиф хъи, КПСС чк1айла къуллугъар к1андайбур милли гъерекатриз ахмиш хъана. Абуру милли гъерекатар къеняй нез эгеч1на.

Политикадин вахтунин, девирдин истемишунрин гъавурда дуъз авай, халкъдин т1ал-квал дуъз къат1ундай регъберар чахъ хъанач. Чи интеллигенция, алимар, шаирар, мухбирар, малимар, къуллугъчир... «Садвилик» ст1у акахъзавач. Абурукай садбуру халкъарин арада авай дуствилерикай диссертацияр кхъизва, муъкуъбуру къенвай КПСС-дин нериз уф гуз, адал чан хкиз алахънава, муъкуъбурунивиче лезгийриз гъич са къазмани авачир умуми уртах к1вал мягкем ийиз алахънава. Лезги медениятдиз жизви куъмекни тагуз, Дагъустандин културадин фондуниз къуллугъзава. Дугъриданни, «жуваз хъар кутаз тежерди чарадаз т1анур кутаз алахъда». Ва я «жуван багъ ак1ахъиз, чарадан салаз пер ягъзава».

Гъар са алимдин, гъар са пешекардин везифа жуван халкъдин хийирдиз къуллугъ авун тир хъиз, радио-телевиденидин, газет-журналдин везифани халкъдиз дуъз рехъ къалурун, халкъдин къанажагъ хкажун, ам вахтунин истемишунрин гъавурда дуъз тун я. Амма, гъайиф хьи, и буржи чи массовый информациядин официальной такъатривай лайихдиз ва тамамдаказ квиле тухуз алакъзавач. Абуру къени къулухъ вил ягъиз ама, коммунист идеологиядин рехъ давамарзава. Жуван миллетдиз важиблу крар лап кагъулвилелди, лап энгелвилелди, чарадаз хъиз ийизва.

Радиодайни пакамалай няналди ван къвезвайди «накъ фу са абас тир, къе ва-а-д манат я – угъун-угъун, накъ гъери къуд манат тир къе къе ви-иш манат я, накъ чи СССР зу-урба гъукумат тир, къе чун чк1ана, накъ партия авайла вири бу-улзавай, къе дарда ава», – гафар я. И гафарихъ яб акалай жемьтни гъам кимерал, гъам рекъера, гъам к1валера «угъун-угъун» ацалтна шехъзава. Гъак1ани ийир-тийир хъанвай гъавурда авачир жемьт кая-къея лугъуз мадни дердисер хъийизва.

Бес я! Бес я, зи халкъ, ишелар авун! Къакъан ахлакъ, лайихлувал квадар тавуна, жуван ихтиярар душмандин пеляйни акъудна, кеспидал машгъул хъухъ!

1991.

ЛЕЗГИ ГЪБРЕКАТДИН ТАРИХДАЙ

Гъар са халкъдихъ вичин къилин мурад, лап важиблу тир милли ният (идея) ава. Гъа милли ниятди жемятдикай, халкъдикай халис сих, битав са миллет ийида. Милли ният авачир халкъдихъ гележег авач.

Лезги халкъдин милли ният лезгияр сад хъувун ва лезги гъукумат туькӀуьрун я. И ниятди чун лезгияр яз хуьда, тахъайтӀа чун маса миллетрин кӀурарик жеда, девирдин регъверик чун руьхъ хъана квахъда.

Лезги халкъдиз лап къадим девиррилай инихъди къилдин аслу тушир шарраванар (пачагьлугъар) хъана. Гъар са шарравандин къилени шарр (пачагъ) ва я арас (княз) жедай. Амма, гъамиша Шарргир, Ваче, Вачаган, Гъажи Давуд хътин шаррар, арасар майдандиз акъатайвалди абуру гъасятда вири лезги маканар агудна, санал жем хъувуна са шарраван туькӀуьрунин дяве тухудай. Гъахътин дявейра къегъал ксарин тӀварар машгъур хъана. Амма лезги чилерал датӀана гъужум авур тум-къил авачир къван чапхунчийри – скифри, аланрини сарматӀри, парсари, хузари, арабри, селжукри, татаррини мугъулри, иранлуйри, туьрквери– чаз къилин паклу мурад къилиз акъуддай мумкинвал ганач.

Лезгийрин каркам арас Гъажи Давудан девирда лезгияр и мураддив гена мукъва хъана, амма сифте персеринни туьркверин, ахпа урусрин гъукуматрин интересар себеб яз лезгияр пуд цӀун, пуд ялавдин йукъва хъана. Гъажи Давуд лезгийрин мидяяр тир туьркверикай къаюмар къуниз мажбур хъана. Анжах и макъсадни яргъалди фенач: Сурхай-хандин ва Таркидин шамхал Адил Герейдин вафасузвал себеб яз, Гъажи Давудавай вичи къазанмишай гъалибвилер хуьз алакънач. Гъажи Давудан баркаллу уьмуьр Кипрда дустагъда акъалтӀна. Амма Гъажи Давудан ялавлу уьмуьр гъакӀ квахънач. Ада агъзурралди къегъал лезгийрин рикӀера миллет кӀан хъунин, азадвал кӀан хъунин, милли садвал кӀан хъунин паклу гъиссер, цӀелхемар куькӀуьрна.

1960-йисара «Михьи рик1ер» т1вар алаз лезги милли гьерекат арадал атана. А гьерекатдин кьилин мурадни лезгияр сад хьувун ва Лезги Автоном Республика (ЛАР) туьк1уьрун тир. А гьерекат гзафни гзаф лезги писателринни студентрин арада хкаж хьанай.

Анжах КПССдин таьсир пара гужлу тир вахтара чи активистар КГБдин гьиле гьатна. Гзафбур телеф хьана (Лезги Нямет, Ядуллагь Шейдаев, Искендер Къазиев ва м.с.б.), гзафбурун уьмуьррик властар, КГБ-яр хкуькь хьана (Забит Ризванован, Иззат Шарифован, Алирза Саидован...).

Гьелбетда, гьа вахтарани, эгер чун кьеняй «жуванбуру» маса ганачирт1а, КГБ-ейриз лезги гьерекатдин сирер чир жедачир. Тарихда гьамиша гьак1 хьайиди я, халкъдиз жуван хаинрин гьилералди зиянар гуз хьана. Патандавай садлагьана ви рик1ин сир чириз жедач, эгер жуванда гигин тавурт1а.

Пудкъадлагьай йисарин гьерекат садрани михьиз буш хьайиди туш. А гьерекат анжах кьилдин-кьилдин ксарин дяведиз элкьвена. А ксари, а кьегьал лезги рухвайри, садвилин пайдах садрани агъуз вегьенач.

70 - йисара Кц1ара арадал атай «Рик1ин гаф» т1вар алай кхьинарзавайбурун тешкилатди Азербажанда сиясатдин еке к1валах тухвана.Рагьметлу Забит Ризванов лезги гьерекатдин жанлу дестег хьайиди я. Ам вичин вири уьмуьр, асайиш, кьуллугьар, девлет вири лезги халкъдин рекье гайи кас я. Гьатта рекьидайлани адан рик1е авай са мурад – халкъдин пакадин кьисмет тир.

Кц1ариз вичел кьил ч1угваз зунни Музеффер Меликмамедов фейила, Забит муаллимдивай рахаз жезвачир. Ам гзаф к1еви гьалда авай. Ят1ани чун атайла ам кьатканвай чкадилаь, кьил хкажна, кьарагьиз к1анзавайди хьиз, юзана. Адан юлдашди начагьдан кьилик мад са хьуьцуьган кухтуна, кьакьанарна. Забит малим чав гьилеринни вилерин ишарайралди рахазвай. Адан тумбочкадал «Лезгистан» журналдин синагьдин нумра алай. За адаз

губгубунин 1-2 нумраярни жуван гьилелди кхьена багъишна. Чун хъфиз гъазур хъайила, Забит муаллимди заз гъиливди «яб це» лагъай ишара авуна. Гафарин ван атун паталди, за яб адав агудна. Са гужагуж мез элкьурна, ада лагъана: «Садвал» рекъиз гумир, Фейзудин». Зи вилериз нагъв хъиткьинна.

–Ада ваз вуч лагъанай?–жузуна Музафера. За адаз Забит муалимдин гафар тикрарна.

–Акутлун, рекъидайлани, касди куькай фикирзаватла! –Музафера вилер михьна.

Одесса шегъердай Магъачкъаладиз хтай 1979-йисалай гатлунна заз жуваз акунава жуван хамунивди гъиссна: Дагъустанда гъам културадин, гъам политикадин, гъам экономикадин рекъяй лезгийр кьулухъ галама. Абурун яшайиш амай халкъарилай кесиб я. Абуруз ашкарасуз, кланикай, са гъихътин ятлани дискриминация ава. Гъам кьуллугъдал тайинардайла, гъам клвалахдал къабулдайла, гъам клелдай чкадиз къабулдайла. Дагъустандин халкъарин арадани лезгийр абур кхьинардайбур я, абур фитнеярдайбур я лугъуз халкъарин вилера лезгидин ихътин са мешребсуз куц (образ) арадал гъанвай. Бязи лезгийривай чеб лезгийр я жуьрэт авуна лугъуз жедачир, жуван члалалди рахадачир.

Вилик-къилик квай гъакимрини жуван халкъдиз ваъ, гъукуматдин кьилевайбуру эмир гайи патахъди кьуллугъ ийиз хъана.

Ихътин ва маса са гзаф делилар акур зун яваш-яваш милли месэлайрал атана. И йисара СССР-дин са гзаф идарайриз (Верховный Совет, КПССдин идеологиядин отдел, Пленумриз ва милли месэлайриз талукъ маса клватлхьунриз, газетризни журналриз) лезгийрин месэлаяр авай чарар фена. Гъелбетда, ахътин чарар вишералди виликдайни гъам кьилдин ксарилай, гъам коллективрилай тлимил фенвачир. Гъелбетда, уьлкведин кьилевайбуруз лезги халкъ кьве патахъди пай авуни арадал гъанвай татугайвилерикай хабар авачизни тушир. Амма са кар якъиндаказ

аквазвай: гъич са идарадизни, гъич са государстводин са чиновникдизни лезги месэла ава лагъана хиве къаз кланзавачир. Им СССРда деб хъанвай гъукуматдин милли политика тир. Гъавилай милли месэлайрал алахъай вири юлдашрин къилин макъсад виридаз лезги проблема авайди успат авун хъана. Анжах къе, СССР чклайла, а проблема авайди вирида (тек са Азербайджандалай гъейри) хиве къазва.

А вахтара я Дагъустандин, я вири Союздин гъич са печатдин алатдини милли месэлаяр квай макъала, гъикая, шиир чап ийидачир. «Чан хва, – лагъанай заз са яшлу редакторди, – шиирар вибур клелиз интереснибур я, аквазва вахъ бажарагъ ава, амма, гъайиф хьи, вун жегъил я, ваз ви хийир чидач. Гележегда вахъ агалкъунар хъана кландатла, вуна дуствиликай, коммунистрин партиядикай, Ленинакай кхъена кланда. Амма ви шиирра чка-чкадал лезги... зи тлал... мисклинар... аллагъар гафар ава. Чавай ихътин затлар чи газетдиз гуз жедач. Куъз лагъайтла чун коммунистрин обкомдин орган я.»

1987-йисуз са бубат векъи чкаяр хкудна редактордихъ галаз меслятна гъазурай макъала эхирни «Литературная Россия» газетди акъудда лагъана а газетдин къилин редактор Эрнест Сафонова хиве къунай. (Адаз вилик амаз Владимир Иванович Фирсова, литературный институтда чи семинардин руководителди зенг авунай). Гуьгъуьнай са вуч делил ятлани жузун паталди а газетдай Дагъустандин писателрин Союздиз зенг авуна. Макъала гузвайдакай хабар хъайивалди, лезги писателрин секциядин къелевай дишегълиди ик1 жаваб ганалда: «Милли месэлайрай Союз килиг тавуна ахътин макъалаяр гун чна квез меслят къалурзавач, куъз лагъайтла ина гъалар гъаклани къызгъин я». Гъа ик1 оттискаярни кваз акъуднавай макъаладин набор чукурлиз тунай. (За ик1 галай-галайвал лугъунихъ вичин себебар ава: чи риклелай а вахтарин гъаваяр фад алатзава). А вахтара чи милли месэлайриз къец1 гайибур, хуруз гъуд ягъиз, эркиналди майдандиз экъеч1зава.

Гъа и 1987- йисуз чна, жегъил писателри, «Буржулубур» т1вар алаз литгруппани тешкилнай. Программалар са милли месэлани квачир, анжах литературадин месэляяр. Чна Дагъустандин телевидениедиз Дагъустандин литературада авай гъаларикай ачухдаказ авур веревирдерикай телепередачани гъазурнай (Ф.Нагъиев, А.Фатахов, М.Вердих, З.Къафланов, А.Къардаш). Амма гъик1 ят1ани мад писателрин Союздиз и кардикай хабар хъана. Телевидениедин ч1ехидаз зенг авуна передача акъвазариз туна. И кар себеб яз, факъир режиссерни (Ирина Иванова) к1валахдила алуднай.

Тарихда лезги месэлайрикай сифте яз ачухдаказ эхирни Латвиядин «Саюдис» тешкилатдин газет тир «Атмода» газетдиз 1989-йисан 30 октябрдиз акъатна. И кардай зи латыш дуст Артур Снипсаз еке баркалла!

Московдин Литературный институтда к1елзавай йисара (1986-1992) ана студентрин арада чпин халкъарин милли месэлайрик квайбур гзаф авай («Саюдис», «Карабах», «Крунк», «Азербайжан халкъдин фронт», узбекар, марийвияр, гагаузар ва мсб.). Гъа йисара зун ихътин к1еви са фикирдал атана: чи месэляяр къе-пака гъялиз жедай месэляяр туш, яргъалдинбур я, гъавиляй чаз жуван тешкилат герек я. Къилдин ксари тухузвай к1валах акъван кфетлуди жезвачир. Ихътин тешкилат – «Садвал» чахъ 1980 йисалай авай, анжах чна ам райишнавачир. Гила «Садвал» мич1яй экуьник акъуддай вахт атанвай.

«Садвал» гъерекат гегъеншаруникай ва адан к1валах къизгъинаруникай жуван фикирар за Забит Ризвановаз ва Иззат Шерифоваз ахъайна. (Нубатдин сеферда милли месэляяр гваз Москвадиз фейила чун гъалтнай). «Вун кардин гъавурда авай кас я, Фейзудин, – лагъанай Забит малимди, – Азербайжанда ихътин к1ват1ал туьк1уьриз чав вугудач. Чахъ авай гъерекат регистраци авуна, вирилезгийринди хъун лазим я. И кар вуна жуван хивез къачуна к1анда». Гъа йикъалай зун чи макъсаддиз лайихлу ксар жагъурунин геле хъана. Гзаф инсанрин патарив

фена зун теклифар гваз. Гьар жуьредин инсанар акуна заз: лезги месэла стлу кваз такъазвайбур, лезгидалди рахайлани урусдалди жаваб гудайбур, чи чарарал къулар члугваз кичле хьайибур, КГБ-ейралди, обкомралди къурху кутаз клан хьайибур, чпин уьмуьр анжах КПСС-дин рекъе къурбанд я лагьайбур! Абурукай бязибур къе хуруз гьуд ягъиз «Садвилин» майдандиз экъечлнава. Бязибурукай гила геж туьнт «садвалистар» хьанва. Амма вун, ви кар аквадай вилер авач. Вучиз лагьайтла, лап бинедай ваз абур, абурун крар чизва. Гъавиляйабуру вакай гьар жуьредин ванер-футфаяр чуклурзава.

«Вучиз къени чи са карни виликди физвач?» – жузазва бязибуру. Вучиз лагьайтла, жаваб гуз кланзава заз, чун лап дугъри халкъ я. Гьатта цавай аватай са гьейридини, къве ширин келима рахана лугъуз, клан-пун ахтармиш тавуна, чна гъана чи клвенкве эцигзава. Адани чун тухузва вичин сагъибри вичиз къалазвай рекъиз. Лайихлу ксарик абуру футфа кутазва, абур кардикай къерех ийизва. Чпи чпин ниятар къиле тухузва.

«Юждаг» тлвар алай экономикадин программа арадал атайла, иллаки гзаф патан инсанар «Садвал» гьерекатдиз атанай. Вучиз лагьайтла, и программа таъминарун паталди гузвай кредитрин иесивалдай ксар герек тир. Бязи активистрини кваз «Садвилин» къилин макъсад – лезги халкъ сад хъувун – риклелай алуднава. Абур анжах къвезвай кредитар гьикл пайдатла лугъуз гьадал машгъул я.

«Садвал» гьерекатдин дувулар тарихдин деринра аватлани, 80-йисара лезги халкъдин милли гьерекат тешкилунихъ вичин гъвечли тарих ава. (Тарихдин гзаф материалар, СССР-дин идарайриз перпицлар галаз ракъурай чарар, телеграммаяр, макъалаяр къве папкада аваз за жуван архивда хуьзва). Адет яз, чун, садвалчияр, клвалах куьтягъ хьайидалай гуьгъуьниз клвалахзавай чкайра клватл жезвай. 1987-йисалай чун художник Сайфедин Сайфединован мастерскойда клватл жез хьана. Виликан активистрикай гзафбур патарал маса шегьерриз акъатна,

«Садвилиз» цлийи членар атана (С.Сайфединов, Н.Агъавердиев, А.Адилов, М.Алпан, Н.Гъажиев, Ю.Негъиев, А.Абдуллаев). Чун цлийи терефдарар желб авунал ва чкадин комитетар тешкилунал машгъул хъана.

Гуьгъуьнин йисара «Садвал» гъерекат мадни цлийи ксаралдигужлу хъхъана: А.Герейханов, А.Галимов, Н.Бейбутов, Р.Ризванов, А.Абдулгалимов, Т.Ханов, А.Бабаев, Н.Мирзаалиев, А.Аллахвердиев, Гъ.Рамалданов, Къ.Акимов, Б.Къучув, Гъ.Абдурагъимов, Ж.Эфендиев, А.Садыкъи, Ф.Мугъулов ва м.с.б.

1989-йисан 1-декабрдиз Магъачкъалада художник Сайфедин Сайфединован мастерскойда чна сифте яз «Садвал» гъерекатдин гегъенш собрание тухвана. Регистрация авунин мурадар рикле аваз, чна и к1ват1хъунизтешкиллувилинособрани лагъана. Собранидал 11 касдикай ибарат тир Правление хкъягна: Сайфедин Сайфединов, Фейзудин Нагъиев, Агъмед Бабаев, Байрамбег Къучев, Абдулгъалим Абдулгъалимов, Фадик Мугъулов, Ноябрь Бейбутов, Ариф Садыкъи, Ризван Ризванов, Агъмад Адилов, Расим Бабаев. Магъачкъалада 67 чкадин комитетар арадал гъана.

Азербажан патани «Садвилиз» терефдарар авай: Забит Ризванов, Иззат Шерифов, Агъасамед Гъажиев, Гъилал Аскеров, Музеффер Меликмамедов, Ильхан Шейдаев, Низами Фетуллаев ва мсб.

Чун съезддиз гъазур жез эгеч1на.

1990-йисан 14 июлдиз Белижда «Садвал» гъерекатдин 1-съезд тухвана. (Вичин совхоздин клуб кич1е тахъана а вахтунда чав гайи Зейналов Жамалханаз, совхоздин директордиз, чи патай гъамиша баркалла къвезва). Съезддал «Садвилин» къиле Гъажи Абдурагъимов, куьмекчияр Фейзудин Нагъиевни Фадик Мугъулов Дагъустандай, Иззет Шерифовни Т1агъир Мустафаев Азербажандай хкъягна. (Гуьгъуьнай малум хъайивал Т.Мустафаева «Садвилиз» ваъ, Азербажандин са идарадиз къуллугъзаваз хъана. Ахътинбур чи жергейра мадни авай ва ама).

А вахтара «Садвал» гьерекаат регистраци ийида лагъана чи умуд квачир. Амма са юридический тешкилат герек тир. Гъавилай чна «Шарвили» т1вар алаз лезги медениятдин меркез, яъни културадин центр ачухна. («Шарвилидини» лезги медениятда рик1ел аламукъдай крар кбиле тухвана: 1989-йисуз Азербажанда сифте яз Манкъулид хуьре Забит Ризванован юбилей, Магъачкъалада «Яран сувар», тарихда сифте яз вири Лезгистандай 30 ансамбл к1ват1на гъафтедин къене «Лезгистандин авазар» фестивал, тарихда сифте яз Туьркияда яшамиш жезвай лезги хуьрериз сиягъат авун ва абурун яшайишдилай кхьин, «Лезгистан» т1вар алай аслу тушир журнал акъудун ва са гзаф маса к1валахар. Квез аквазвайвал, саки вири камар сифте яз къачурбур хъана)...

1991-йисан 28-сентябрдиз Къасумхуьрел хъайи лезги халкъдин 3-сьезддал Лезги гъукумат туьк1уьр хьун малумарна. И съезддал Милли Совет хкъгъна. Адан председателвиле Нариман Рамазанов тайинарна. 28-октябрдин йугъ лезги тарихдиз гъукумат тешкилна лагъай йугъ яз фена.

«Вучда «Садвилерикай», исятда чи вахт туш, квез ивиар экъичиз к1анзавани?» – лугъуз хъайибуруз жаваб яз къе чавай лугъуз жеда хьи, гъелбетда зурба къазанмишунар чавай къачуз хъанач. Гзаф крар чаз к1андайвал кбиле фенач. Милли къанажагъдин дережадиз килигайла лезги халкъ къет1ен халкъ я. Чи халкъдин гегъенш къатар къени коммунист идеологиядин бейгъуьшдик кума. Чи халкъда хъиз гзаф къатар авай халкъ бажагъат жагъида (кесибвиле авай лежберар; са т1имил къван къанажагъдиз вине авай фялеяр; чпин чкайриз, чпин агъайриз къуллугъиз вердиш номенклатура; халкъ т1арашиз-чухваз вердиш гъакимар; жуван ч1ал течир, жуван тарих течир, гъинихъ фидат1а, рехъ тажгъизвайжегъил несил; кимерални кваз хъивегъиз къумар къугъвазвай берекатсуз хъанвай къуьзуьбур; халкъдивай къакъатна чпин асайишдин, тапан идеяйрин гелеваз физвай интеллигенция). Гъавилай чи са метлебни къилизни акъатзавач. «Бес маса халкъарихъни авачни а къатар? – жузада куьне. Ава.

Амма а халкъарин вири къатар милли идеяди агуднава. Чун лагъайтла чи милли ниятди агуднавач. Гъатта гзафбуруз ам чинни ийизвач, я квазни къазвач. «Экономика вилик фейила миллетар амукъдайди туш», – лугъузва бязи тазаз чранвай бизнесменри. Ахпа абур «чаз кредитар гузвач-йе» лугъуз мягътелни жезва.

Эхъ, чун сад тахъайла, чна чаз гъурмет тавурла, чна жуван члалалди акъатзавай газетар, журналар, ктабар клел тавурла, абуруз гъурмет тавурла, жуван члалал, жуван тарихдал, жуван медениятдал дамах тавурла, эхирки, жуван диб лезгивал якъиндиз чир тахъайла чун и авай йикъайни акъатда. Чи дустарини чун маса гуда, чи гъакимрини чарабуруз къуллугъда, чунни вирибуруз виляй аватда.

Де куъне фагъум ая садра, чун гъи дережадиз аватнаватла! Са ни ятлани ви хуъре мисклин эцигда лагъана ви халкъдивай тларашнавай къве кепек пул жемьтдиз гуз хъайитла, вирида адан паталай гъилер хкажда. Амма жуван районэгълидин патахъай ухъни ийидач. Бязи хуърера, къуъзубурун сесер са шешел гъуъруъхъ, жегъилрин дестеяр ичкидихъ маса къачуна. Жегъилрин клеретлар, жуванбуруз акси яз, чара миллетдин векилдиз сес це лугъуз хуърера гъатна.

Са райондин администрациядин къилевайдаз за, сесер анжах жуван миллетдинбуруз гана кланда, Милли Советди ихътин къарар къабулнава лагъайла, а касди «чи районди анжах Мегъамедали Мегъамедоваз сесер гуда» лагъана. Гунни авуна. Нетижаяр чаз хъсандаказ аквазва: лезгийрикай садни я Госдумадиз, я Федеральный Собранидиз акъатнач. Маса миллетар (партийный списокарни гъисаба къуртла) пуд-къуд ксар фена. Сесер гунин нетижаяр виле къурла аквазвайвал, маса халкъарикай гъич са хуърени (гъатта хиве къурбуруни, гъатта жуван лезги тайифа халкъарини) лезги кандидатриз сесер ганач. Муъкуъ патахъай, чарада ваз вучиз гуда къван, лезгийри чпи чпиз тагайла! Гъакъикъатдани, клвалей гъил хана акъудайди, куъчедай клвач хана хкведа.

Чаз эхиримжи вахтара гзаф партияр, центраяр, фондар акъван гзаф хъанва хьи, гъатта абур гысабдайла кьил элкъведа. Абурун виридан мурадарни сад я. Чун хьтин са акъван къадардиз артух тушир халкъдиз икъван к1ват1алар, зи фикирдалди, гзаф я. Исятда чаз к1анзавайди анжах са тешкилат я. Халкъдин къайгъу ч1угвадай. Халкъдин месэлайрикай хабар авай. А месэлаяр дуьздаказ, лайихлудаказ лазим тир дережадиз акъудиз алакьдай. Авани чахъ гъахьтин пешекарар? Эхъ, ава. Гзаф авачт1ани ава. «Садвилин» кьилин къазанмишунрикай сад а кар я хьи, чаз чи инсанар вуж вуж ят1а чир хъанва. Имни зурба к1валах я. (Гьелбетда «Садвилин» гьерекатдиз са нин ят1ани буйругьдалди цавай аватай бязи «советчикриз» а ксар хуш туш). «Садвиливай» лезги месэла гьукуматдин дережадиз хкажиз алакьна. Им бес т1имил къазанмишун яни?

Гьар гьик1 ят1ани, халкъдин са т1имил къатариз хъайит1ани чи миллетдин т1ал-квалдикай хабар хъанва.

Битав са халкъдин арада ачухдаказ сергьятар эцигуни жемьтдик мадни къалабулук кутуна. И карди милли къанажагъни фад хкажна. Мадни, Азербайджанда лезги жегьилар Къарабахдиз тухуни анин лезги хуьрерин жемьтрин къанажагъ ахварай авудна.

Алай макъам гзаф четин макъам я. Чун къвердавай еке месэлайрихъ галаз туьш жеда. Азербайджандай катзавай жегьилрин къайгъударвал ийидай са тешкилат, са къуват чаз авач. Абурун къадар къвердавай артух хьун мумкин я.

Гьелелигда, алай вахтунда милли месэлайрал к1валахзавайди тек-туьк ксар я. Абурукай садни Милли Советдин председатель Нариман Салманович Рамазанов. И кас жуваз фадлай чизвайвиляй, адан гзаф зайифвилер ва къуватлу терефар жуваз чизвайвиляй завай са шакни алачиз лугъуз жеда хьи, къенин юкьуз чахъ, лезгийрихъ, чи вири месэлайрин гъавурда тайиндиз авай, гъазуран пешекар политик адалай гьейри масад заз чидач. Амма вучиз чавай ихьтин лайихлу инсан Дагъустан

Республикадин ва я Урусатдин Федерациядин са органдизни хкягъиз алакьнач? Са тлимил ксарилай гъейри, адаз гъатта гафунин, руьгъдин куьмек гузвайбурни кьит я. Аксина, адакай гзаф «негъилар» гзафбуру ахъайда. Ингъе чи лезги къилих. Чавай чун хуьз жедалди, чна чаз гъуьрмет ийидалди, масада чаз гъуьрмет ийидач. Гъавиляй и цларарни зи фикирдиз члангъакъа атанач жеди:

Шагдагъдин кьил тикзамай кьван,

Чи яйлахри цуькзамай кьван,

Чна чаз чан-рикIзамай кьван,

Сагъ я лезги халкъ!

Эхъ, чна чаз рикIзамай кьван, чи лезги халкъ сагъ амуькда! Чаз аквазва, бязибур къвез чи регъберар жез, ахпа чпин крар туькIуьриз, чпиз къуллугъар къачуз хъфизва. Ахпа чи арада эркиналди къекъвенни ийизва. Чун русвагъни хъийизва.

Къе «Садвилиз» кIелнавай, чпин кардин гъавурда авай пешекарар герек я. А пешекарарни ава. Амма абурукай бязибур бизнесда ава, бязибур Совминра, Верховный Советра ва маса гъукуми органра, маса къуллугърал ала. Виридазни чи месэлаяр атана са ни ятIани гъялна кIанзава. Яъни «руг квай» кIвалах са масабур авуна кIанзава. Ахпа кардин дигмишвал акуртIа, абур суьрсетдал алтIушдай тIветIер хъиз кIватI жеда. А чIавуз абур вири садлагъайбур жеда. Амма къе ваъ. Къе кIвалах куьне ая, гъуьрметлу активистар!

1993.

ДУЪНЙАДИН ГЪАЛАР ВА ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН МЕСЭЛАЯР

(Лезги халкъдин Милли Совет хкягъзавай кIватIхьунал авур рахунрай)

Гьуьрметлу ватанэгълияр! «Садвал» тIвар алаз Лезги халкъдин гьерекаг арадал атана са акъван пара вахт туштIани, «Садвиликай», адан мурад-метлебдикай чи халкъдин арада хабардарар, адан терефдарар къвердавай артух жезва. Амма гъа и сад-къве йисан къене уьлкведа ва дуьнйада галаз-галаз ахьтин цIийи вакъияяр кьиле физва хьи, чун а вакъияйрив агакъзавач, чун датIана гуьгъуьна амукъзава.

Къени къве пай хъанвай лезги халкъдин месэла, халкъдин кьилин мурад чаз я Дагъустандин, я Азербайжандин, я Урусатдин кьилевайбурун сиверай ван хъанач. Я чи депутатривай а месэладикай лазим тир чкайрал лугъуз хъанвач. Яъни чавай къени а месэла лазим дережадиз хкажиз алакьнавач. Амай халкъарив гекъигаила чун ахвара ама. Хъварс акъалтайди хьиз коммунистический идеологиядин таъсирдикай, 70 йисан къене чаз ахъай махарин таъсирдикай чун сакIани хкатзавач. Чи газетри, радиоди ва маса такъатри чи халкъ суьт авунин карда мадни кIвалахзама. Я чи алимар ва маса пешекарар халкъдин тIал алай месэлайрив эгечIзавач...

Союздин цIийи договор кутIуниз гъазур жезвай и бередакъвепатал пайнавай лезги халкъдин месэла Дагъустандин ва Урусатдин кьилевайбурун меце хъана кIанда. Эгер абуру Азербайжандихъ галаз ахьтин икърардал къул чIугуртIа, чи крар мадни яцIа гъатда.И вацра (10 сент. – 4 окт.) Московда физвай «Совещание по человеческому измерению» мярекатдихъни чун акакьнач. ГъакI хъайила чи дердияр чи къене ргаз, анжах жуваз райижбур жезва. Амайбур бейхабар яз амукъзава.Эгер чна алай вахтунда фад-фад дегиш жезвай политикадин макъамрал амал тавуртIа, чи крар гъамиша къулухъ галамуькъда.Алай вахтунда чи регионда гъихьтин политик гъалар арадал атанватIа ва ам абуругъи жуьреда жалгъа гун мумкин ятIа килигин:

– Эрменистандинни Азербажандин чуьруьк Къарабагъдиз кьилдин аслутуширвал къазанмишдалди яваш тежедайдал са шакни алач.

– Гуржистанда гьалар са бубат секин хьанмазди Эрменистандинни Гуржистандин алакъяар арадал къведа. (Садлагъайди, абур къведни хашпара гьукуматар я. Къвед лагъайди, Гуржистанда зур миллиондихъ агакъна эрменияр ава. Азербажанди Гуржистандин чилериз ийизвай темягъарни Эрменистандинбурулай гзафни я, ачухни).

Нахичевандинни Азербажандин руководствойрин арада гьуьжетар къвердавай артух жезва. Нахичевандиз Азербажандикай хкеч1дай ниятар авайдини малум кар я. Гъавиляй Нахичеванди Эрменистандихъ ва Ирандихъ галаз меслятар жагъурзава. Азербажандин къуншияр тир Ирандиз, я Туьркиядиз Азербажандикай Ближний Востокда къуватлу гьукумат хьун хуш туш. Куьз лагъайт1а а ч1авуз регионда гьам политикадин, гьам экономикадин жигъетдай баланс ч1ур жеда. Гъадалайни гъейри Туьркияда суьнуь мусурманар, Ирандани шагъияр ава. Чпин арадани гъамишанда гъар жуьре разисузвилер ава. Гъак1ни Азербажандин вичин халкъни мусурман диндин и къве хиле чара ийизва. Гъелелиг ихътинакстерефар фад квахъун мумкин туш. Генани, Ирандиз лап хъсан чизва хьи, «Азербажан» т1вар алай вичин вилайтдихъ чи къунши Азербажандин темягъар фадлай авайди. Гъавиляй Иранди азербажан миллет вич авайди туш, ам Совет гьукуматдин къундарма я лугъунни ийизва.

Эхъ, Азербажан Совет гьукуматди гужуналди теснифнавай гъвеч1и империя я. Яргъал-мукъвал империяр (к1андат1а Дагъустанда, к1андат1а Азербажанда) чк1ида. Яргъал-мукъвал Азербажанда эхтияр ат1анвай халкъари – лезгийри, ц1ахурри, талышри ва масабурру чпин кьил хкажда. Алай вахтунда азербажан Халкъдин фронтдинни гъанин руководстводин алакъяарни хъсанзавач. Урусатди Азербажандин вилик вичин чилерин месэлани эцигун лазим я. И кар патал чна чалишмишвал

авуна к1анда. Дагъустандин ва Урусатдин руководством рив 1921 йисан Дагъустандин Конституция къабулдайла съезддин резолюцияда кхъенвай къарар къилиз акъудиз туна к1анда. Ана кхъенва: *«Виридагъустандин съездди жезмай Центральный Исполнительный Комитетдиз Азербажандихъ, Гуржистандихъ, Горский Республикадихъ ва РСФСР-дин къуниши областрихъ галаз авай сергъятрин патяхъай месэла тади авуна гъялун теклифзава, Къавкъаз табий авур вахтуналди Дагъустандин сергъятрик акатзавай, гъуьжет галай экономикадин, яшайишдин, этнографиядин ва маса рекъерай Дагъустандихъ галаз сих алакъалу тир чилер Дагъустандик акадар хъувун паталди...»* Им къе чахъ авай важиблу документрикай сад я.

Чаз къведлагъай Къарабагъдалди кич1ерар гузвайбурни пара я. Амма къведлагъай Къарабагъ и винидихъ къейд авур политический ситуацияда Азербажандиз вичиз серф туш. Идалайни гъейри Азербажанди ишлемишзавай яд, экв, газ, ракъун ва уьлчуь рекъер – вири лезгийрин чилерилай я. Бязибуру лугъузва хьи, бес Бакудай лезгийр чукурда. Бес Московда авайбур чукурайт1а? Гила Бакуда са виш агъзур лезгийр яшамиш жезват1а, чна чи миллетдин месэлаяр гъял тавуна акъваздани? Ят1а хтана ацукърай, низ кич1е ят1а. Месхет туьрквер ацукъар тавурай чи чилерал, лезги хуьрер кутурай.

Сумгаитдилай гъуьгъуьниз дуьнйада Азербажандин авторитет агъуз аватнава. Имни амал тавуна, саймиш тавуна таз жедай кар туш. Мегъ Европадин гъукуматри гъина инсандин эхтиярар к1вачерик вегъенват1а, гъа республика чпи кваз къадач лагъанва.

Винидихъ къейд авур делилри успатзава хьи, чун жуван халкъ сад хъийидай женгиниз экъеч1дай вахт атанва. И пак рекъе чахъ терефдарар ава, женгиниз экъеч1айла мадни жеда. Халкъдик кич1 кутазвайбурукай са гзафбур чеб уьмуьрдин вири къулайвилер – девлетар, машинар, дачаяр, к1валер, ч1ехи къуллугъар авайбур я. Халкъдин къайгъуйрикай абуруз

къуншид къавалай кац фейид хъизни туш. Абуруз гъа авай къайда хъсан я. Гъавиляй абуру чи кардиз – халкъ сад хъувуниз – куьмекваъ, къец1 гузва. Месела яз, Дагъустандин Верховный Советдал «Шарвили» т1вар алай лезги медениятдин макан тестикъардай ч1авуз са т1вар-ван авай чи алимди, вичикай яргъал йисара Дагъустандин университетдин ректор хъайи касди (белки, вичин къуллугъ квахъуникай кич1евал аваз) герек авай кар туш лагъана, регистрация авуникай акъвазарнай. Маса лезги гъакимдивай 1991 йисан майдиз, гъафтедин программа гъаз «Лезгистандин авазар» фестивалъ тухудайла, Урус театрдин зал кирида къачун паталди чаз куьмек ийиз алакьначир. Я адаз – Дагъустандин гъукуматдин къилин садлагъай заминдиз – културадин министерстводин патай гъуьрмет авачир. Са маса лезгиди, Дагъустандай Азербажандиз феи комиссиядик хъайи са векилди, лезгийрихъ чилерин патахъай Азербажан гъукуматдиз са суални авач лагъана протоколдал къул ч1угунай.

Зурба тир Кц1ар райондин къиле хъайи лезги дишегълиди вичин вири къуватар лезги халкъдин «Садвал» гъерекатдихъ галаз женг тухуниз серф ийизва. Муькуьбуруни а хозайкайрикай, абуру тухузвай к1валахрикай чи милли газетрин чинра тарифарзава. Садбур, Бакудавай лезги културадин центрдай иниз къвез, чна миллет патал вуч авуна к1андат1а, вуч тавун лазим ят1а лугъуз, чаз тарсар гуз хъфизва. Дагъустандани кваз абуру азербажандин сиясат къиле тухузва. Аламатдин кар ам я хьи, чаз зиянар патанбурулай жуванбуру гзаф гузва. Чи мидяйрини чаз зиянар жуванбурун гъилералди гузва. Гъелбетда, икъван ч1авалди агъавал авур системади милли векилар миллетдиз ваъ, чпиз къуллугъдайбур, чпин гафуна авайбур, эмир гуз къулай «хъуьтуьлбур» хкъгъиз хъана. Гъелбет-хьи, абуру халкъдин патахъай майдандиз экъеч1на са гаф талгъун тажубардай кар туш. Къе, партийрихъ чпин виликан гуж амачирла, ахътин ксари хуьрлуьнк1ри хъиз гъасятда чпин ранг дегишзава. Гила абуру чпиз маса рекъер акъудда. Гъавиляй гъар са кас мукъаятлу ва игътиятлу хъун лазим

я.Къе чна хкягъзавай Милли Советдикай гъакъикъатда чи халкъдин важиблу месэляяр гъялдай, къайгъударвилелди чи халкъдин далудихъ акъваздай къуват хъана к1анда. Къуй гъар са лезгидиз чир хъуй хъи, вичин четинвилер, дердияр гъялдай парт1 вичихъ авайди.Гъавилай чна гъар сада Милли Советдиз теклифзавай ксар им хъсан гада я, им зи мукъва-къили я, им зи начаник я лагъана ваъ, адан тежрибадиз, адан рик1ин ва ниятрин михъивилиз, халкъ патал адан рик1 куниз килигна хкягъна к1анда.

02.09.1991.

БЕСРАЙ, ЛЕЗГИЯР!

Лезги халкъдин вилик вири заманайра лап четин месэлаяр акъвазайди я: жуван бубайрин чил хуьн, миллет хуьн, эсилрал лянет тагъана лезги намус хуьн. И четин ва баркаллу женгера къазанмишайди я чи бубайри лезгивал, лезги т1варц1ин дамах ва лайихлувал.

Гъам лезги яракъдин хцивал, гъам лезги гафунин к1евивал гъамиша чир хъайиди я чи мидяйриз. Шумудни са къушунри чал вегъена: скифринисарматри, румвийрини грекри, гъунрини хунзари, персерини арабри, мугъулрини огъузри.

Бязи тайифаяр гелни амачиз квахъна. Бязи тайифаяр маса халкъарац1рана. Амма и къадар душманрин хура акъвазай лезги халкъ къедалди ама. Женгера т1имил хъанат1ани, чи бубайрин мулкарин ч1ехи паяр чавай къакъуднат1ани, халкъни ама чахъ, ч1ални!

Лезги къушундиз гъамиша къимет хъана. Вири девирра чи баркабубайри лезгидин т1вар пайдах хъиз вине къуна хвена. Лезгияр хуррам вик1егъбур яз, рик1 ачухбур яз, гафунал к1евибур яз чида къунши халкъариз. Виликдай маса халкъарини лезгидин гафуналди къин къадай, куьз лагъайт1а лезгидин гаф алмасдилай к1еви тир. Лезгидин т1варц1елди кич1ерар гудай гуржийри чпин аялриз. «Са лезгидин хура чи ц1уд аскердивай акъвазиз жезвач», – лугъудай персерин сарбазри. «Эгер шагъ дили ят1а, фена лезгийрихъ галаз дяве авурай», – лугъузва иранлуйрин мисалда.

Лезгияр дуьнйадин тарихда важиблу гел тур халкъ я. Лезги къуьл, Къавкъаз дагълар, Касрин гъуьл – и т1варар лезгийрилай атана.

Лезгийрин «туьнт къуьл» виридуьнйада машгъур я.

Лезгияр, яшар пуд агъзур йисарилай пара тир, «Шарвили» хътин эпос тесниф авур халкъ я.

Лезгийри гъеле 43 -йисуз румвийрилай, эрменийрилайни гуржийрилай саки 272 йис вилик хашпара дин къабулна. Лезгийр гъеле пудлагъай эсирда вичихъ хсуси алтабет, к1ел-кхъин хъайи халкъ я.

Лезгийрихъ гъатта чи девирдал къведалди 8 –асирда Алпан т1вар алай гьукумат хъана. Барка алайшаррар-пачагъар хъана, гъеле иридлагъай эсирда къадим лезги тарих кхъей Дасхуранви Моисей хътинзурба тарихчи, Давдакъ Картал хътин зурба шаирар хъана.

А девиррилай инихъди лезгийрихъ дамахдай крар генани гзаф хъана. Абур виридаз ашкара я.

Виридалайни зурба бахтлу кар ам я хъи, и вири девиррай атана та Гъажи Давудал, Фетяли хандал, Ярагъ Мегъамедал къведалди лезгийрик халисан лезги руьгъ, лекъерин руьгъ кумай. Амма, гъайиф хъи, и эхиримжи 75 йисан къене чи руьгъ, чи дин, чи лезгивал гъич чир техжедай саягъда ч1ур хъанва.

Гъикъван четинвилер кьилел атанат1ани, бубайрин чилерикайгъикъван паяр ат1ана чавай къакъуднават1ани, гъатта къве патал пайнават1ани, къе миллиондилай гзафлезги миллет ава. Им гъвеч1и миллет, гъвеч1и халкъ туш. 90 агъзур къадар авай абхазвийриз чпин гьукумат ава. Чеченри, ингушри чпин гьукуматар къазанмишнава. Амма чи халкъ луьл пиян хъайи пагъливан хъиз ахвара ава. Чпихъ чна винидихъ лагъай чи дамахлу лишанрин са пай къванни авачир халкъар ава. Чпихъ къадим тарих авачир халкъар ава. Чпин тарих лап Октябрдин инкъилабдилай гьисабзавай халкъар ава. Абурукай гзафбуру чпин ахлакъ вине къуна, халкъдин ч1ехимесэлаяр гъялзава. Амма чун мус ахварикай кватда? Чи халкъдиз виридалайни зурба зиян гайиди, чи лезгивилиз къец1 гайиди коммунист идеология я. Гилани, гъатта халкъ и дарвиле авайлани бязи келлеяр ац1ай алимри къенвай коммунист партиядин лешел чан хкиз к1анз, адаз «искусственный нефесар» ийизва. Муькуьбуруз гъатта СССР-

дални чан хкиз к1анзава. И жуван рекъизвай миллетдал чан хкваш! – лугъуз к1анзава ахътинбуруз.

Арадал алайди са месэла я: лезги халкъ сад хъувун. Лезгийри чпин идара чпи авун. Гъахътин къуватарни ава чахъ, гъахътин инсанарни. Амма и къилин суалди лезги халкъ къве тереф ийизва: садбуруз халкъ сад хъана, халкъдин меденият, ч1ал хвена ам вири миллетрин арада лайихлу миллет хъиз хъун я.

Муькуьбуруз халкъ сад хъуникай кич1езва. Белки, абуруз чпив гвай чими къуллугъар къакъатуникай кич1езват1а? Чи халкъ авай гьал начагъдан гьалдиз ухшар я: начагъ яз, вич вичелай фенвай касдин къилихъ къве жерягъди гъужетарзава. Сада лугъузва, тадиз адаз куьмек авуна к1анда, рекъизва ам. Муькуьда лугъузва, к1анзавач адаз куьмек, адаз чара амач.

Жуван халкъдин къайгъуйриз, т1ал алай месэлайризчун гьик1 килигзават1а, гьадалай аслу яз, къе чи гъар садан лезгивал ахтармишиз жеда. Чи гафар гъихътинбур ят1а, чи крар гъихътинбур ят1а, гьадалай аслу яз. Зи фикирдалди, лезги месэладиз къе дуьз килигзавайди «Садвал» гъерекат я. И рекъел ала «Шарвили» маканни, «Лезгистан» журнални, «Садвал», «Рик1ин гаф», «Чубарук», «Куьредин ярар», «Лезгистандин хабарар», «Лезги хабарар» газетар, лезги радио, лезги фяле карханаяр, лезги студенчество, лезги кооператорарни бизнесменар, лезги интеллигенциядин лап хъсан векилар, лезги писателар. Амма са бязибурун вилерай гъура авахъзава «Садвал» акурла. Са бязибур гъа чпин кич1е рик1ерин ужугъди басмишзава гъахълу гафар акурла. Абурни коммунист идеологиядин кумукъаяр, империйриз чпин халкъ маса гуз вердишарнавай кадрияр я. Гьелелиг къара жемятдин са бязи къатарни, яшлу къатарни абурун махариз яб гузва. Къасумхуьруьн агъсакъалри «Коммунист» газетдиз кхъей чарче «Садвал» гъерекатдал буьгътенар гъизва. Заз чиз, гъахътинбурукай я жеди бакуви профессор Нуреддин Гъабибовни. Адан гафар яракъ яз

къачуна, Эльмира Ахундовади «Литературный газетда» «Садвилел» буьгътенар гъизва.

Заз жуз аз кланзава Нуреддин Гъабибовавай, гъина, гъуьрметлуди, гъи лезгиди азербайжан халкъдиз акси гаф лагъана? Ам мумкин кар туш. Халкъар писбур жедайди туш. Чи арада футфаяр твазвайбур, чара агъайриз къуллугъ ийиз, жуван халкъ маса гузвайбургъа куьн хътин тапан ватанпересар я. Вири империйрин, вири режимрин къайда-къанун сад хъайиди я: чпиз вафалу пешекарар кадрияр гъазурин ва гъа кадрийрин куьмекдалди гъар гъи миллет хъайитлани чпиз кландай патахъди ялин. Урусатдин властрини, Азербайжанрин властрини коммунист режимдин девирда артухни алаз ахътин кадрияр гъазурна. Гъа кадрийрин куьмекдалди чи халкъ къве патал пайни авуна. Гъа кадрийрин куьмекдалди чи тарихдиз клур гана. Гъа кадрийрин куьмекдалди къени чпин сиясатгухузва. Лезгияр сад хъхъуниз аксивалзавайбурни гъа ктлай идеология тухузвай кадрияр я. Амма миллет рекьидач. Чир жеда лезги халкъдиз, ни вичиз хвавална, ни вичиз хаинвална.

Къе миллет, къеняй кукра ич хъиз, незвай а куьгъне идеологри цлийиз коммунист-партияр тешкилзава, чпин агъайри гъинихъ вач лагъайтла, гъанихъ физва. Дагъустан гъукуматди «Единый Дагестан» комитетар тешкилзава, аварри имам Шамилан тварцлихъ Халкъдин фронт туклуьрнава. Азербайжанда Халкъдин фронтди, «Бирлик» – «Единство» партиди сиясат тухузва. Къуй, мубарак хъурай чпиз, чун акси туш. Амма чна, къве патал пайнавай лезгийри, «Садвал» твар алай халкъдин гъерекат туклуьрайла, абурун вилерай иви куьз авахъзава?!

Гъикъван хъурай чна чун клудиз? Магъачкъалада са камаллу депутатди Верховный Советдин сессиядал, вичин агъадиз вил ягъиз, лезги генералдиз «пияниска» лагъана. «Клваляй клуд тавурди патай клудиз жедач», – лугъуда мисалда. Гъам вуж ятлани генерал я, вун гъелелиг а дережадив агакънавач!

Чи милли прессадини кьени коммунистриз рик1ивай кьуллугъзама. Чи газетрани журналра гзафни-гзаф гьак1ан кьуру гьуьжетриз рехъ гузва; «Садвал» газетдикай тегънейрин рахунар гилани акьалт1завач.

Къе, вири агатна, са рехъ хкягъна, лезги халкъ сад хьувуна к1андай чкадал, чна плузаркудна хьилерзава, ит1и-бит1ийра кьекъвезва. И пата авайбуруз чпин рехъ хьсан яз аквазва, а патавайбуруз (Азербайжан пата) – чпин. Бес Азербайжанда лезги халкъдин уьмуьр хьсан яз хьайила, гьинва ана лезги ктабар, лезги газетар, лезги радиогунугар, мектебра ачухдаказ лезги ч1алалди к1елунар?

Азербайжанда гьихьтин демократвал ават1а ихьтин са гьвеч1и кардай аквазва. Ноябрьдин вацра Кц1ара «Лезгистан» журналдин 400-далай виниз нумраяр дустагъна, редактордиз акси яз «уголовный кар» кьарагъарна. Вучиз? Журналдал «Лезгистан» т1вар ала лугъуз. Ана эрменийрин тарих ганва лугъуз. Де им яни демократи? Им яни стхавални дуствал? Дагъустанда вишералди азербайжан ктабар, газетар, журналар маса гузва. Садани абуруз майилвалзавач. Гьатта абура лезгийрин намусдик хк1адай гафар ават1ани (лезгийр туьрк тайифаяр я, Дербент кьадим азербайжан шегьер я ва масаа гафар кхьизват1ани).

Лезги артистри гьамиша азербайжан манияр лугъузва. Лезги газетри лезгийринни азербайжанрин арада авай еке дуствилерикай кхьизва. Лезги театри азербайжан халкъдин тамашаяр кьалурзава. Лезги хуьрера эфирдай гьар юкьуз азербайжан манияр, макъамар гузва, телевизоррай азербайжан гунугар кьазва. Чи хуьрерал, районрал, вац1арал туьрк т1варар ала. (Бес! Чун интернационалистар я эхир!) Чун кьвалав гвай республикадин културдин еке таьсирдик ква. И таьсирди чи милли културадиз пара кьец1 гузва. Амма чаз и кар акваз к1анзавач.

Заз виридаз ван кьведайвал, лап Шагьдагъдин кук1валай гьарайиз к1анзава: «Бес я, гьарда санихъ ялун! Бес я, сада садак футфа кутун!»

Халкъ санал хыйидай, Лезги Ватан туьк1уьрдай рекьера к1валаха, я лезгияр! Гьахъ дуьздал акьуддай вахт я! Лезги месэлаяр гьялдай вахт я! Пака геж жеда. Чаз несилри багъишдач.

Бес я чарадан ник1е цан цун!

Бес я чарадан кьула ц1ай хьувун!

Ша чна гьил-гьиле кьуна жуван халкъдиз кьуллугъ ийин! Халкъдин садвал патал, абадвал патал!

Кьуй япар авайдаз ван хьурай, вилер авайдаз акурай, рик1 авайди гьавурда акьурай!

«Эгер гьи халкъдиз вичин лук1вал айиб тушт1а, ам эхир пуч хьанвай халкъ я.» – лагъанай са арифди. Ажеб дуьз гафар тушни!

Бес вучиз чаз чи лук1вал икъван ширин ят1а, я Рабби!

24.01.1993.

ЖЕНГ ЧІУГУ – АЗАДНИ ЖЕДА

Лезги халкъдин сиясатдин гьерекатар гьаклан къуру чкадал тешкил хъайибур туш. Лезги миллетдин тарихда азадвал ва аслу туширвал къазанмишдай ва хуьдай женгер гзаф хъана. Алпан девирдин шаррар-пачагъар хъайи Вигьрудилайни Шарр-Гиралай гатлунна Гъажи Давудални Ярагъви Мегъаммедал къведалди, лезгийри азадвилини женгера чпин бубайрин чил къил-тум авачир къадардин чапхунчийрикай хвена ва чал, чпин несилрал, агакъарна.

Гьелбетда, чун чи эсилдилай рази я. Гьелбетда, чна абурун гьунаррал дамахзава. Амма садра къванни чна суал масакла эцигин: чи эсилри чпи чал дамах ийидайтла яраб? Яраб чи несилри чалдини дамах ийидатла?

Къецин девирда лезги халкъдин къисмет лап четин гьалда ава. Зурба империя хъайи СССР садлагъана чклунни тлал алай месэлаяр мадни яцла туна. 1921-йисуз са халкъ къве гьукуматдин арада пай авуна къулайгъуз члугур административный сергьятдин цлар къе лезги халкъ къилдин къве гьукуматдин арада къве патахъди пайзавай клеви сергьятдиз элкъвена. Рикел хкин, чи гьакимри сергьят экуьди жеда, квез куьхъай кичлезва! – лугъуз чун гьикл суьт авунайтла. Къе чаз гъа гьакимри: «Квез вуч кланзава? Сергьятар экуьбур жедай туш эхир!» – лугъузва. Дугъриданни абурун табкерчекдай къил акъудун четин кар я. Ихьтин ихтилатрин хордик жанаби Гусаеван ва жанаби Абдулатипован сесерни ква: ««Садвилик» квайбур экстремистар я», – лугъузва сада. «Эгер Урусатдиз вад километр гьаркъуввилини погранзона эцигун серф аквазватла, вад километр эцигна кланда. Эгер къад лагъайтла, къад эцигун лазим я», – лугъузва муькуьда. Сад чи стха члаларин хзандин векил я, муькуьди чи халкъди сес гана хкъагъай чи депутат я.

Зун гъа виридаз чизвай делилар тикрар авуниз мажбур жезва. Я Дагъустанда, я Азербайжанда чи халкъдин интересар кваз къазвач. Уьмуьрдин, яшайишдин вири хилера чун пуьрчуькъиз алахънава.

Азербайджанда тапан футфаяр кутуна чи гадаяр душтагъра тунва, вучиз лагъайтла абур лезги халкъдин патриотар я. Гъатта Урусатдин чилерал къвез (Дербенда, Ленинградда, маса шегъерра) азербайжанви милицайри чи жегъилар къаз хутахзава.

Эхиримжи са шумуд вацран къене лезги халкъдин векилар члехи къуллугърилай алудна ва абур дарги халкъдин векилралди эвезна.

Дагъустанда приватизация ийидайла вири халкъарин пай квай эменнагъдикай чи халкъдал гъич чакъвалай авур кларабни гъалтнач.

Гъатта чи тлалдикайни маса халкъари менфят къачузва. Чи жемятдин арада бейкарвал вини клаваче аватлани, чи сергъятдин таможнидал кваллахзавайбур 90 процент маса халкъарин векилар я. Къве йикъалай са йукъуз, анал къаравулвал члугваз, абур жибинар пуларивди ацлуриз, машинрин клулаваз кефердихъди хъфизва. Амма кефер патан ихътин сергъятар авайтла, бажагъат а халкъари лезги лугъудай сад аниз ахъайдай! Гъуьлуьн къер тирвалди маса къачуз жеда лагъана Дагъустан гъукуматдин къарар пайда хъанва. Яраб чавай лезги районра авай гъуьлуьн къер къванни хуьз жедатла? Пака чилер маса гуз-къачудай къанунарни акъатда. Вужар жедатла а цлийи иесияр? Са вахт къведа: пул авайбуру ви хуьрер, районарни кваз маса къачуда ва квал жагъайди квалаяй акъудда.

Лезги халкъдин интересар квазни такъуна «Къизил-дере» мяден кардик кутаз гъазурвилер аквазва. Са вучтин ятлани конкурс хъаналда (анани анжах тек са фирмади иштаракна). Бес лезги халкъдин интересар ни хуьзва? Анжах тек са касди: эколог Алимов Мирзебега. Эхъ, са лезги къегъал хва ава. Бес амайбур гъинава?А дерада яшамаш жезвай чи халкъдин гъал пака гъикл хъурай? Гъелелигда дуьнйада и жуьредин мяденар экологиядиз зиян тагана михъидаказ кардик кутадай технология авач. Къизил-дере консервация авуна тун паталди чна вири къуватар эцигун лазим я.

Самур вацлун йатар дуьздаказ, лезги халкъдин хийирни фикирда къуна, хийирдик кутунин, Самурдин тамзаповедник яз хуьнин, вад километрин сергъятдин зулуник акатзавай чи бегъерлу чилер хуьнин ва мадни са гзаф месэлаяр ква чи вилик. Амма гьикI гъялда чна и месэлаяр? Къенин йикъалди чавай жуван векил Урусатдин парламентдиз депутат яз хкъягъиз хъанвач. Эгер сечкийрин округар авайвал амукуьайтIа, я женни ийидач. Куьз лагъайтIа, а округар къасухдай масадбурун интересрихъ галаз къадайвал тукIуьрнава.

Эхъ, чи векилар санани, Дагъустандин са шегъердани чIехи къуллугърал алач (Азербайджандикай гъеле чун рахан тийин). Гъатта лезги чIалан хзандик акатзавай халкъарин векилар гъатта Дербен шегъердани кваз са бубат виле аквадай къуллугъдал алач (шегъердин администрациядин къил, шегъердин собранидин къил, къенепатан крарин отделдин чIехиди, прокурор, судя, конякрин, чехирринни шампанскийрин заводрин директорар, карьердин чIехиди, гамарин фабрикдин чIехиди... мад ва мад). Талгъана гьикI акъвазин, мад чаз виридаз малум я хьи, лезги театрдин дарамат эцигиз чара авур чилни масанихъ цIуьх хъана. Са гуж-балалади, гена Аллагъдиз шуькуьр! гъа «Юбилейный» кинотеатрдин дарамат къванни чи гъиле гъатайди. Дербен шегъерда лезгийр гьикI къабулзаватIа, абур маса миллетрин вилерай гьикI аквазватIа, абуруз шегъердин администрациядин къил гъихътин майил аваз килигзаватIа къалурзавай са делил гъил.

Вичи ДГУ-дин тарихдин факультет куьтягъай, алим археолог А.А.Кудрявцеван экспедициядик кваз Дербент шегъердинилимдин программадик кваз тухузвай эгъуьнра иштарак авур, вичиз музейрин кIвалах лап мукъувай чидай пешекар къасумхуьруьнви Назим Къасумов шегъердин садаунвай музейрин директорвиле эцигдайла Дагъустандин гъукуматдин руководителрин тIварцIихъ вичел муьжуьд муьгъуьр алай арза фенай. Шегъердин динэгълийрин кIватIалди къил кутунвай а

чарче«шегъердин тарихдихъ галаз алакъалу тушир чара кас къабулуни азербайжан халкъдик наразивилин ц1ай кутунва» гафар кхъенвай. И чарчевай футфайриз лайих тир жаваб гудай чкадал, Дербент шегъердин къил жанаби Алчиевани а ц1ай къызгъинариз алахъна. Дагъустандин руководителрин адресриз вегъей вичин чарчени ада виликан чарче авай фитнеяр эзбер хъийизва. «Дербент шегъердин музей-заповедникдин директорвиле патан кас тайинаруни азербайжан жемьятдин ажугъдин лепе арадал гъана», – кхъизва Алчиева ва чкадин агъали тушир лезги директорвиле тайинарзавай приказ къулухъ элкъуър хъувун т1алабзава.

Эхъ, Лекъ макандик кваз Алпан шаррдин меркез хъайи Дербенда музейдин къил лезги хъуни азербайжан халкъдик ужугъ кутазва. Чпин бине Алтайдай атай туъркер тир, чпиз лезги чилерал хсуси гъукумат тук1уърнавай азербайжан халкъдик! Амма чеб вири асул патанбур тир шегъердин виликан къил Э.Пашабеков азербайжан, Дербен райондин къил С.Къурбанов азербайжан, игилан Дербент шегъердин къил Н.Алчиевосетин, Дербентдин рчедай чехиррин заводдин директорвиле М.Садуллаеваварви, коньякрин заводдин директор М.Гаджиевдаргиви хъуни азербайжанрик, лезгийрик вуч ужугъар кутазват1а яраб?

Им ак1 лагъай ч1ал я хъи, Дагъустандин са гзаф гъакимри Дербент шегъер михъиз азербайжанрин к1вачиз ягъна куътягънава. Бес ана яшамиш жезвай амай халкъар цавай атайбур яни? Абур, чи дабан эгъуъниз, чи геле къекъвезва. Чна лагъайт1а дуствиликай манияр ягъзава «ча-ан Азербайжан, чан Дагъустан». Ик1 вучиз жезва? Вучиз лагъайт1а чахъ садвал авач. Чна чаз гъуърмет ийизвач, гъавилай чунни садани кваз къазвач! Гъатта гъвеч1и ч1авалай лезги балаяр къуншидихъ галаз бягъс ч1угваз, къуншидилай агъа патал жемир гъа, лугъуз ч1ехи ийизва. Амма гъа са вахтунда кик1имир, чан бала, вак1аз буба лагъ, чан бала, лугъуз тагъкимарзава. Ихътин татугай къилихар чна чи ивидикай хкудун лазим я.

Къенин йикъалди чахъ хайи халкъдин т1ал-квал чидай, хайи чилин т1ям-атир чидай, жуван халкъдин тарих, меденият, адетар чидай, жуван халкъдин лайихлу ксарин къадир чидай, дидедч1алаз гъуърмет ийидай, халкъдин месэлайрин гъавурда авай, жуърэтлу рик1 авай, маса къачуз тежер намус авай, сабурлу акбул авай са къил хъанач. Садак къуру дамах хъана, садак ац1ун тийир невс хъана, садахъ чирвилер хъанач, сада масадбуруз къуллугъ авуна... гъа ихътин гафар-ч1алар я чи япариз ван хъайиди. Са шумуд йисаралди чи гъерекатрин къилера хъайи ксарини, гъайиф хъи, авур са важиблу кар хъанач. Чун вири крарай гъамиша гуьгъуьна амукъиз хъана. Ша чна фагъумин:яраб лезги халкъдин вилик квай месэлаяр регъятдаказ, махсус чирвилер авачиз гъализ жедайбур ят1а? Ваъ! Яраб анай еке мажибар къвезват1а? Ваъ! Я стхаяр, бес вучиз са бязи ксар чин гъалсна гужуналди и кардиз сухламиш жезва? Заз чиз, жаваб вич вичелай къвезва. Са гъихътин ят1ани чи халкъдин интересриз акси тир къуватри абур вилик кутазва. Белки таъминарни ийизва жеди...

Вилик алатай са шумуд йис чна, гъайиф хъи, хийир авачиз акъудна. Алай вахтни пара муракаб, пара къизгъин вахт я. СССР чк1ана ц1ийи гъукуматар пайда хъуни, Азербайжандин нафт1ади, Къавкъазда Урусатдин сиясатди и регионда геополитикадин шикил дегишарна. Азербайжан-Туъркийя-Израиль-Америка (и союздихъ Ичкериядин ва Гуржистандин майиларни ава) гъукуматрикай ибарат тир геополитикадин союздин ният Къавкъаздай Урусат рум гана акъудун я. Урусатди вичини сиясатда ахъайзавай гъалат1ралди и кардиз йигинвал гузва. Гъич садрани, са ч1авузни Урусатдихъ вичин милли интересар кваз къазвай милли сиясат хъайиди туш ва гилани авач. Кефер патан Къавкъазда к1вачел акъалтнавай туънт исламдин рехъ фикирда къурт1а, вичин къибле патан сергъятдив яшамиш жезвай ва вичихъди хъсан майил авай лезги халкъдин интересар фикирда къурт1а, гъеле тешкил хъана куьтягъ хъанвай ва нафт1ади кут1уннавай вичин интересриз акси союз фикирда къурт1а ва вичиз

Къавкъаз гъиляй акъудиз ният аватла, Урусатдиз амукъзавайди са рехъ я. Вичиз цлийи геостратегический партлар-союзникар жагъурун. Гъабурни ингъе: Абхазия, Кефердин ва Къибледин Осетия, Дагъустан (анжах Дагъустандани туьнт ислам кIвачел къарагъзава), Кефердин ва Къибледин Лезгистан, Иран. Амма, гъайиф хьи, къе Урусатдин сиясат гъасилзавайбур вири а сиясатдикай чпиз хийир хкудиз алахънавайбур я.

И жуьредин четин гьалара лезги халкъ садхъхъунин ва жуван чилин иеси хъунин месэлаяр гъялунив эгечIун гзаф халкъари къабулзавач, гъатта и проблема адалатлувилелди гъялуниз аксивални ийизва. Гзафни-гзаф и кардиз аксивалзавай терефар азербайжанринни даргийрин блок я. Гьелбетда, и блок авар халкъдин са бязи векилрини къуватлу ийизва. Гъа и терефри вири хилерай чи халкъдин гьерекатриз акси кIвалахни тухузва, и рекъе гзаф такъатар, гзаф харжияр харжзава. Гъавиляй чун къе са гъуд хъиз сад хъун лазим я. Гъавиляй чи гьерекатрин килени чи вилик квай месэлайриз жаваб гуз жедай кас акъвазун герек я. Къуй ахътин кас аватла, ам майдандиз экъечIрай. Лугъурай хьи, вичиз халкъдин месэла гьикI аквазватла, а месэла гъялдай гъихътин рехъ вичи хкъягъзаватла. Ахпа Пак Къуркъандал гъил эцигна къурай кьин вири жемятдин вилик. Вилик квай везифа вичи кьилиз акъудда лагъана. Садрани дуьз рекъелай элячIдач лагъана. ЭлячIайтла ва кар маса гайитла жемятди вичин дуван акурай лагъана. Ахпа жемятдин актив къатарни адан патав жем жеда. Чнани адан гъар са ишарадиз «Гъазур я!» лугъун. Лезги халкъдин месэла гъялдай рекъер пара ава жеди, белки. Амма жуван са бицIи макъалада гъакъдайвал, и кар жуваз гьикI аквазватла, къве келима лугъуз кIанзава.

Садлагъайди, алай вахт фикирда къуна, чи къуватар алцумна хъайитла, гьелелиг чун къе чи халкъ сад хъувуникай гъарайна рахун чи хийирдиз жезвач. Ам чи рикIевай чIехи мурад я. Эгер къе чна чи халкъ сад ийин лугъузвайбур аватла, заз чиз, я абур масадбуруз къуллугъзавай футфачияр я, я абур кардин гъакъикъатдин гъавурда авачир туьнт, амма чиг

патриотар. Эвелни эвел чна Урусатда милли автономия тешкилун лазим я. Урусатдин ва Дагъустандин Конституцийра, дуьнйадин халкъарин арада кардик квай къанунрин документра и мурад къилиз акъудун паталди герек рекъер авачиз туш. Адалайни гъейри, Урусат вич халкъарин федераци я. (Са шумуд агъзур къадар авай чукчийриз, эвенкриз чпин милли округар ава, абурун векилар Урусатдин парламентда кардик ква). Дагъустан вични гележегда халкъарин федерация хъун мумкин я. (Инал къейд ийин: гъа и йикъара Дагъустандин федералистрин партия тешкил хъана. Адак саки 80% Дагъустандин халкъарин векилар ква). Милли округ тайинарун паталди лезги жемиятдин арада референдум тухун лазим я.

Къведлагъайди. Азербайжан республикадик Къарабагъ(квай) ва Нахичеван ква. Яъни Азербайжан (конституцияда и кар къейднавачтлани) гъакъикъатда федератив гъукумат я. Эгер Азербайжандин къиле жедай ксарихъ бес къадардин камал хъайитла, абуру лезгийриз, талышриз, аварриз автономияр гуда. Нетижата республикада сиясатдин гъаларни хъсанардай.

Пудлагъай кам. Лезгийрин къве субъектни экономикадин ва культурадин уртах къурулушда, зонада жедайвал гъерекатар авун герек жеда. Ихътин уртах зонади Дагъустан, Урусат, Азербайжан гъукуматрин сихвал члурдач. Гележегда инсаният цивилизациядихъди еримиш хъайила, белки, иншааллагъ, чи халкъдин тлал алай къилин мурадни гъилегъилди туьклуьн.

Дагъустандин садвал хуьз алахъзавай са бязи ксариз Дагъустандин садвал лезги халкъдин садвал галачиз аквазва. Абур вердиш хъанва, чи халкъдин тарихдикай, медениятдикай ктабар кхъидайла, а халкъарин векилар тир кирамри чи халкъдин са паюникай, Дагъустандин лезгийрикай, кхъида. Дагъустандин халкъар виликдайни федерация хъиз къилди яшамиш хъайиди я. И карди абуруз алишверишдин ва маса алакъаяр кутлуниз клусни манийвал ганач. Душмандин хурани абур сад

хъиз акъвазна. Гъар са халкъ вичин чилин иеси хъайила, гъукуматдин кылевайбурувай, пулунив ацланвайбурувай чи чилер чпиз кландайвал ишлемишизни жедач. Гъар са карда абур чи халкъдин кылевайбурал алукуниз мажбур жеда.

Дагъустандин федерациядиз акси тир макъалаяр чи республикадин газетриз гзаф акъатна (гзафни-гзаф – Р.Абдулатипован), амма абурук къанунрал бинеламишнавай са делилни квач. Чаз талукъ месэлайрикай, халкъарин ихтияррикай журналист Али Алиеван «Каким же быть Дагестану, унитарным или федеративным?» тIвар алай ктабда пара хъсандаказ кхъенва. Зи фикирдалди, и ктаб гъар са лезгидин столдал хъун чарасуз я.

Эхирдай заз лугъуз кланзава. Гъуърметлу лезги халкъдин съезддиз къвезвай делегатар! Чи халкъдин къисмет квелай аслу я. Жуван халкъдиз вафалу, жуван халкъдиз лайихлу къил хкъягъа. Вахт тIимил ама. Чаз ягъамиш жедай эхтияр амач.«Женг чIугу – азадни жеда!» – баркаллу Мегъаммед Ярагъидин гафар ша чна садрани рикIелай ракъур тийин.

1997.

ЖУВАН ВАЦІ ЖУВА ЯЦІУ АЯ!

- *Халкъдин интересар маса гудайди душмандини кваз негъ ийида: ам ишлемишда, адакай халисан дуст къадач.*
- *Халкъ маса гун хайи диде маса гун лагъай чІал я.*
- *Халкъ маса гузвайда хаинвилин тІвар анжах са вичел ваъ, гъакІ вичин эсил-несил сихилдални гъизва.*
- *Эгер душмандал гъалибвал къачуз кІанзаватІа, жуван халкъдикай тир хаинрал гъалибвал къачу. – Бубайрин мисалрай.*

Зун инал лезгийрин къадим тарихдикай, чи бубайрин баркаллу гьунаррикай рахадач. Бесрай! Чун алатай вахтарикай гзаф рахазва, чна бубайралди гзаф дамахзава. Амма абурун баркаллу крариз, жуван халкъди агъзур йисарин женгера къазанмишай ва эркекдаказ хвейи лезги тІварцІиз чун лайихлу яни, тушни, гъадакай тІимил рахазва. Бубайрин девиррани хаинар хъайиди я. Чи бубаярни абуру маса гайиди я. Белки гъабурун несилри туштІа къе мад ва мад чи халкъдин интересар маса гузвайди!?

Вичин лайихсуз хциз дидеди агъ ийида: «Ваз за гайи нек гъарам хъуй!»

Вичин лайихсуз хциз Чили агъ ийида: «Ваз за гайи уьмуьр гъарам хъуй!»

Маса гун, хаинвал гъар жуьрединди жеда: виле акъан тийидай куьлуьдалай зурбадалди.

Садвал, сихвал авачир халкъдихъ садрани душманрин хура къваздай къуват, бахтлу гележег жедач. А халкъдин азадвал, чил, чІал, милливал, жуввал квахъда.

Девирри чи вилик гъар жуьредин имтигъанар эцигзава: гъвечІибур ва чІехибур. ГъвечІи имтигъанар лайихлувилелди вахкуз тахъайла, чІехибурайни экъечІиз жедач, нетижада гележегда халкъдин къилел зурба бедбахтвилер къведа.

Къе чи вилик зурба имтигъан ква: Дагъустандин къибледин сечкийрин округда къиблепатан халкъарин векилди депутатвал къазанмишун. Бязибуруз, белки, им т1имил кар хъиз аквазва: «Заз вуч ава къва къван! Гъим хъана вуча?!». Амма инал къе къиблепатан халкъарин пакадин къисмет гъялзава!

Дагъустан миллетар гзаф, амма чил ва девлетар т1имил авай республика я. Гъавиляй ина гъар миллетдиз гележегда вичин уьмуьр виликди тухудай, аладун-веледун артухардай чилер герек жезва. Къуват авай, садвал авай миллетри чилер, девлетар зайифбурувай къакъудда. Эгер виликдай туруналди-зуруналди къачузвайт1а, къе пулуналдини гъукумдаррин сиясатдалди къачуда. Эгер виликдай халкъ турунинни зурунин хура акъвазун т1ебии ва чарасуз кар тирт1а, къе ихътин гъерекат къанунсузди яз гъисабзава. Гъавиляй къенин девирдин чи тур-тфенг, чи зур-къуват чи сихвални садвал, чи акбул-къатунни чирвал я. Им сир туш, Дагъустанда сад-къве миллетдин векилри агъавал ийизва: кеферпад авар миллетдин уьмуьрдин мяденар я, къиблепад дарги миллетди вичин мяденар яз хкъягънава (и карда абуруз туьрк ч1алан векилри зурба куьмекзава).

Лезги халкъдин ва лезги чилерин ч1ехи пай гъамишалухъ яз чара гъукуматдик – Азербажандик акатнава. Лезги халкъдин рик1яй ч1угунвай хер тир сергъятни чара миллетрин девлетдиз элкъвенва. Самур вац1 яваш-явашдиз чавай къакъудиз алахънава. Лезгийрин къадим меркезрикай сад тир Дербент къвез-къвез маса миллетрин макандиз элкъвезва, шегъердин ч1ехи идараярни лезги халкъарин векилрив гвач. Эгер чун буш хъайит1а, пака чи чилер, вири хуьрерни районар масадбурув жеда. Чи несиларжуван чилел чарабуруз к1валахдайгъамбалар жеда.

Ихътин четин берейра халкъдиз вичин гъакъикъи къегъал вуж я, дабан ат1удай душман вуж я, чир жеда. Бязибуру, чпиз анжах чеб лезги халкъдин векилар тирвиляй ч1ехи къуллугъар гъатнават1ани, къе ачухдаказ маса

миллетриз к1валахзава. Гъатта маса миллетдикай тир ихътин къегьал касдикай депутат хьун чпин бахт яз гьисабзава! Эгь, хаинвал, хаинвал, яраб вахъ сергъят ават1а! Чпиз лезги дидеди нек гайиди, чпиз лезги чили уьмуьр гайиди яраб хаинвалзавайбурун рик1елай алатнават1а?!

Хура лезги рик1 авай, лезги ягь-намус авай жуван лезги халкъдин къегьал веледриз, рухвайризни рушариз заз лугьуз к1анзава: играмибур, къанихвилерни пехилвилер, так1анвилерни мидяйвилер рик1елай алуд!

Бубайри лугьудайвал, жуван вац1 яц1у ая!

17.01.1998

ЛЕЗГИ МИЛЛИ СОВЕТДИКАЙ КЪВЕ ГАФ

Лезги халкъдин къулухъ галамай месэлаяр гъял авун паталди, гьукуматдин идарайрин вилик лезги халкъдин патахъай шериквал авун паталди лезги халкъдин II-съезддал Милли Совет хкягънай (1990 йисан 9 ноябрь) ва «Садвал» гьерекатдин пудлагъай съезддал (1991 йисан 2 март) адан къил яз чи депутат Рамазанов Нариман Салманович хкягънай.

1994-йисан 26-октябрдиз Къасумхуърел к1ват1 хъайи съезддал вучиз ят1ани Милли Советдин председателвиле милли гьерекатда са кардални вич малумар тавур кас – Марат Рамазанов хкягъна. Мад чна вуч лугъун? Лезгияр паталди къуллугъ ийиз вичиз Аллагъди рехъни гурай, къуватарни! Чаз к1анзавайдини жуван халкъдин т1ал алай месэлаяр гъялиз алакьдай къегъалар вилик жергейриз атун я.

Лезгистан к1вачел акъалдарун патал фондни тешкилна. (А фондуни къе низ къуллугъ ийизват1а лугъун четин кар я).

Сифте йикъара депутат Марат Рамазанова вич са къадар активни яз къалурна, амма къвез-къвез гъакъикъат винел акъатна. (Республикадин демократ къуватри КПССдиз аксиз авур митингдал Марат Рамазанова вичин речда тек са КПССдин тереф хвена.й.) Вич КПССдин лап вафалу терефдар тир ва вич Советдин са бязи гъакимрихъ галаз якъадашвиле авай депутатдин фикирар, гъелбетда, халкъдин демократвиле гьерекатдихъ галаз къадайбур хъанач. Ада, гъелбетда, Дагъустандин Верховный Советдин интересриз къуллугъ ийиз хъана.

Адалайни гъейри, депутат Марат Рамазанован хсуси къилихарни (туънтвал, рахазвайдаз виняй килигун ва садлагъана бинесуз тегъне ягъун, вичин ва вичин кругдин интересар халкъдин интересрилай вине къун) себеб яз аданни «Садвилеин» руководстводин арада алакъаяр ч1ур хъана.

Мягътел жедай кар ам тир хъи, эгер вуж «Садвилеин» активный член яз хъайит1а, халкъ паталдини важиблу к1валах ийиз хъайит1а, гъам М.Рамазанова вичин мидя хъиз къаз хъана.

Алай вахтунда кьибле Дагъустанда, лезги хуьрера яракъар гвай дестеяр пайда хъанва. Абуру «Садвилин» т1варунихъай «халкъдиз яракъар къачуз» пулар к1ват1зава. (Аник Северо-Кавказский биржадин къуллугъчиярни ква) Нубат атай чкадал чеб «Садвилик» квач лугъузвай а ксари ак1 хъайила «Садвилин» т1вар къасухдай русвагъ авун паталди чпин к1валах тухузва.

Вуж я абуруз эмир гузвайди, абурун тереф хуьзвайди? Гелери Верховный Советдиз тухузва. Гъанай я буйругъар гузвайди. М.Рамазанов хътин депутатри, чкадин гъакимри чпиз яракълу телохранителар (беден хуьдайбур) тешкилзава.

Садлагъайди, «Садвилин» т1вар русвагъ жеда. Къведлагъайди, чпин политика хуьдай яракълу къуватар жеда. Пудлагъайди, халкъдивай, чпиз табий тежедай кас-масдивай къакъудиз жеда, лазимдак кич1 кутаз жеда.

Амма риб чувалда чуьнуьхиз жери зат1 туш. Са вахт къведа – халкъдин вилик гъар сада вичин крарин жаваб гуда.

1999.

ЛЕЗГИ НАМУС ВА СА КЪАЛИЯН ТЕНБЕК

Руьгъкъенвай халкъдиз вичинлук I виликай хабарнижедани?

Зиаф Иварук.

Гъар са халкъдин къуват, а халкъди вичи вич халкъ яз, миллет яз гъисс авунин дережада ава. А гъисс авунни гзаф зат I арилай, тереффрилай аслу я. Халкъ хазанрикай, хазанарни – инсанрикай жезвайвилай, миллетдин кIевивал, викаIегъвал къилдин ксарин алакьунрилай аслу я. Гъавилай гъар са касдиз жуван сихилдин, жуван халкъдин тарих чир хъун лазим я. И чирвили гъар са касдик дамах кутада, и дамахдини гъар са касдин милли къанажагъ хкажда. Инсандиз вичин чIехи бубайрин ирс, тарих, меденият чир хъунилай ва а ирсдиз вичи гузвай къиметдилай аслу я...

Гъелбетда, милли къуватди (инал къуват гафуна за бедендин ваъ, руьгъдин мана твазва) а миллетди чилин винел вич халкъ хъайи йикъалай инихъди кIватIай баркаллайрилай, зурба крарилай, вичин накъвадал, вичин къванерал кхъей тарихдин чинрилай, адан къагъриманвилерилай ва гъалибвилерилай дувул къачузва. Гзаф девирар къвез-хъфизва. А дувулрал хирер-къацIар жезва (а дувулар атIай шумудни са халкъар цавун кIаник цуькI хъана!), а дувулар чара накъварикни хкIазва. Гзаф вахтара а накъвари дувулрик чара межеярни кутазва. Вичин шагъдувул бинедилай сагъдаказ хвейи халкъ зурба халкъ я. Амма шагъдувулда (чара межеяр акахънатIани) вичин хайи меже хвейи халкъ гена зурба халкъ я. А халкъ девирринмусиббатривай муьтIуьгъариз алакьнач, кана руьхъ хъиз гарув гуз жедач. Миллет арадал атунин карда девиррилай девирралди адан ирс агакъарунин карда тарихдин милли акъулдал, яни милли къанажагъдал еке къал ала.

Къуьзуьбур, арифдарар – ингъе миллетдин камал!

БицIибур, жегъилар – ингъе миллетдин накад йугъ!

Къуьзуьбурни бицIибур – ингъе миллетдин къве лув. Миллет (сада садаз куьмек гуз) гележегдин рекъе галат тахъана тухудай. Миллетдин

сагъламвал, гумрагъвал квелай аслу я?Къуьзуьбуру милли ирс, милли къанажагъ жегъилрив вугунилай, абурулай дуьз ва тамамдаказ ам гуз алакьунилай.Милли ирс несилдив вугуз алакьдай алатрикай къилин алат – им гъа миллетдин ч1ал я.Ч1ал рекьида – миллет вични рекьида (гъелбетда, инал гаф бедендин ваъ, руьгъдин къиникъдикай я).

Эгер гъи т1арашчидиз, гъи чапхунчидиз (нефсина чарадан чилер аваз) са халкъ чилин винелай къирмишиз к1ан хъайит1а, душман эвелни-эвел гъа халкъдин милли къанажагъ ч1уриз алахъда. И карда вири т1арашчийрин сиясат, къайда сад я. Рекьер-хуьлер гзаф ават1ани.

Месела, а халкъдин ч1ал къадагъа ийин, адан тарих, меденият я вичин к1вачиз ягъин, я абурун акьулдай акьудин. Йисарилай-йисаралди а халкъдин япара цан хъи, а халкъ са гъвеч1и зайиф халкъ я, ам акьалт1ай къулухъ галамай, меденисуз, усал халкъ я, адаз вичин чил, вичин ватан, вичин к1вал-йугъ хъайиди туш, адавай вичивай вичиз къазанмишна фуь нез, вичивай вич идара ийиз жедач. Гъавиляй а халкъди вичиз ракъинин к1аник и чилел рик1ин ачухвилелди чка гайи ва са къас фуь гузвай стха халкъдиз рекьидалди буржлу хъун лазим я. Гъа ихътин сиясат, ихътин табличгъат тухудай «малимар», «алимар», «арифар» агъайри а халкъдикай вичикай гъазурда.

Девирар къвез алатда, гъикъван зурба халкъ хъайит1ани,йугъ-къандивай душмандин а махарихъ ягъада. Гъа ик1 йисарилай асирралди халкъдин руьгъ квахъда. А халкъдин рик1е, руьгъда, к1арабра кич1 гъатда. Ада вичин усалвал, вичин факъирвал а къадарда гъисс ийида хъи, ам вичин агъадин вилик даим къил чиле туна, йукъ агъузна сажда ийиз, адан «жумарт» гъилиз лук1вилин теменар гуз акъвазда.Ингъе, гъа ик1 къвез-къвез халкъ вичин лук1вилихъ галаз вердиш жеда. да вичин уьмуьр анжах са къас фуь т1уьниз серф ийида. Анжах им зурба бедбахтвал я: чпикай халкъ жезвай инсанар сагъ яз амукъзават1ани, руьгъ къенвай халкъ вични чан аламаз рекьида...1988.

«САДВАЛ» ГЪЕРЕКАТДИН IV-СЪЕЗДДАЛ ЛУЪК1УЪН

Гъурметлу ватанэгълияр!

«Садвал» гъерекат сад-къве касдин хушуналди, ва я са низ ят1ани къуллугъар к1ан хъуналди арадал атайди туш. Я и гъерекат накъни-къени пайда хъайид туш.

Лезги халкъдин тарихдин гъи к1арц1из хъайит1ани куьн эвич1, квез аквада – гъар са заманада чи бубайри, чи эсилри чпин хайи чил, чпин намус, чпин лезгивал къил-тум авачир къван чапхунчийрикай хуьз хъанай. Лап къадим йисарилай къецин йикъаралди чапхунчийрин сиясат сад я, ам к1усни дегиш хъанвач: са халкъдивай адан чилер къакъудиз хъун паталди, а халкъ вич терг авуна к1анда. Гъик1? Ам пайи-паяр авуналди, адан ч1ал, тарих, эдебият рик1елай ракъуруналди, а халкъ иниз-аниз чук1уруналди, адан вилик-къилик квайбур маса къачуна гъабурун гъилералди чпин ч1уру ниятар тухуналди.

Чи тарихдин вири йисара гъак1 хъунни авуна: чун пайи-паяр авуна, чи арада халкъдиз акваз-такваз зиянар гузвай муртадарни ч1ехи авуна. Эгер ракъун нажахдихъ к1арасдин тум хъаначирт1а, лугъуда мисалди, нажахдивай тар ат1уз жедачир. Эгер чи арадани мецел ширин гафар алаз рик1ай халкъдин къисмет чпин интересрихъ маса гузвай ксар хъаначирт1а, чи халкъни къе демократвилел гъалтайла виридалайни эхирда жедачир.

Къе и месэлаяр къарагъариз квез вуч к1анзава? – лугъузвайбуруз чир хъурай хъи, лезги халкъдин садвилдин, азадвилдин месэла (мад маса месэла ина авач) лап и чилел лезгийр пайда хъайи йикъалай инихъди гъамиша миллетдин вилик акъвазайди я. А месэлайри лезги халкъдин къагъриман рухвайриз садрани секинвал гайиди туш: пагъливан Шарвилдиз, шаррар (пачагъар) тир Геламаз, Араназ, Арасаз, Вачедиз, Вегърудиз, Шарр-Гираз, Жуван-шарраз ва масадбуруз; азадвилдин женгинин къагъриманар тир Гъажи Давудаз, Фетяли-хандиз, Гъажи Мегъамедаз; тарикъатдин бине эцигай паклу Ярагъ Мегъамедаз; Сталинан менгера авай девирдани лезги

месэла патал чан гайи Самурви Нажмудиназ; 50-60 лагъай йисара мад и месэла к1вачел къахрагъар хъувур ва чпин асайишвал, къуллугъар, гъатта чанарни кваз гъа и месэла патал къурбанд авур, Лезги Няметаз, Забит Ризвановаз, Иззат Шарифоваз;къе мад гъа месэлайрал алахънавай къегъал рухвайриз!!!

Икъван девирра, икъван къегъалри къарагъарнавай месэла, садрани сагъ техжедай чи ивидин хер, им гъахълу месэла туш лугъузвайбур, де куъне лагъ, абур вужар ят1а? Абуруз авай т1ал анжах чпин девлетрикай, чпин къуллугърикай, чпин асайишдикай я. Халкъдин месэладикай абуруз, къуншид къавалай кац фейи хъизни, хабар авач. Вири девирра ахътинбур хъайиди я. Анжах, гъинва абурун т1варар? Чпин руфунар ац1урна, чпи к1ват1айдини амаз фена гъабурни, вири хъиз, и дуьнйадилай. Анжах абурулай халкъ паталди амукъай суваб алай, барка алай кар бажагъат жагъида.

Гъавиляй, гъуърметлу стхаяр, къе куън са акъван мягътел жемир, чи баркаллу кардиз аксивалзавайбур акурла. Абур гъа виликан дасмалчийрин, кич1ебанрин, жадуйрин, мукъаятчийрин, еке къилер авайбурун несилар я. Гъайиф хьи, йугъ-къандивай (иллаки коммунизмадихъди физвай девирда) абурун къадар гена гзаф жезва.

Накъ чеб хкъягдайла халкъдин вилик къур къинер рик1елай алатнавай депутатар, миллетдин патахъай лап паклу ва важиблу месэлаяр вилер мич1на (къилеллай эмир гайивал) гъялзавай арифдарар, халкъ алажзавай чкадин гъакимар, жемятдин малдиз гъил яргъи ийизвай къачагъар-рекетиарар, «Садвилин» паклу т1вар сиве гуз, чпин къац1ай к1валахарзавай савдагарар – ингъе чаз акси тир къуватар. Ингъе, чеб гъахъ яз, «Садвилин» кар бат1улди яз гъисабзавай къуватар. Чаз абур вуж вуж ят1а гъарма сад чизва.

Ингъе, и йикъара фейи Верховный Советдин Сессиядални Мегъамедали Мегъамедоваз вил ягъиз къве чи депутатди «Садвал»

пислуькна. Заз чиз, и кардалди а ксари чпел чуьхуьз тежер леке алк1урна. Белки, сад-къве келлегуьз мац1ахайди «Садвилин» т1варц1ихъай чпин крар тук1уьриз аквазват1а, идалди «Садвилин» т1варц1из тегънеяр ягъун дуьз жезвач. И гьерекатдин мурад-метлеб вуч ят1а виридаз ачухдаказ чизва. Куьчедал садавай ван хъайи ч1уру гаф, сада авур ч1уру кар гьасятда «Садвилин» к1вачиз ягъуннигъахъвал туш. Гьак1 ийизвай ксар я чеб гъавурда авач, я абуру а кар къасухдай «Садвилиз» зиян гун паталди ийизва. Абуруз эмирарни гьинай гузват1а, якъин жезва: Верховный Советдай. Гъанай буйругъар – депутатрал ва чпиз къуллугъзавай чкадин гьакимрал, гъабурулайни гъилибанрал къвезва.

«Садвилин» т1варц1ихъай пулар к1ват1унар, пиянбуру мехъеррални цавуз автоматар ягъунар, Гилидал хъайи къиникъ – ибурун жавабдарар гъа ксар я. Гъахълувал чуьнуьхиз жери зат1 туш. Гъар сада жаваб гудай вахт алуькда. Чи мидяйри чун пислемиш тавун патал, гъуьрметлу стхаяр, чаз тамам программа лазим я. Гъа и барадай, инал вахт авачирвиляй, куьрелди заз жуван сад-къве фикир лугъуз к1анзава.

Гьелбетда чи къилин месэла – лезги халкъ сад авун ва жуван къилдин гьукумат тук1уьрун я. Анжах и месэла гъа чаз к1андайвал къе къилиз акъудиз тежедайдини гзафбуруз чизва. Гъавиляйни чи программа къе ва мукъва вахтара авуна к1андай ва гележегда авуна к1андай месэлаяр (программа-минимум ва программа-максимум), абур къилиз акъуддай тактика ва стратегия чара авун лазим я. Зи фикирдалди, эвелни-эвел чна Дагъустанда лезгийриз Дербентдилаь анихъди са округ хъайит1ани тук1уьрна к1анда. Гъавиляй чун и мурадрин активный терефдарар хъун лазим я: 1) Дагъустан вич Федератив гьукуматжедай рекъер; 2) федерализмадин идеядизпарт1ар (союзникар) акун; 3) чи халкъдин милли къанажагъ, политкъанажагъ хкаждай рекъер акун; 4) экономикадин жигъетдай лезги районрик агъвал акатдай рекъер жагъурун; 5) социальный ва культурный месэлаяр виликди фин паталди рекъер жагъурун;

б) Азербайджанда авай лезгийриз автономия къачун паталди Азербайджанда, Дагъустанда, Урусатда ва маса чкайра и кардиз терефдарар жагъурун;
 7) лезгийр яшамиш жезвай къве патани азад экономикадин сергъят туьк1уьрун; 8) гъкуматрин арада сергъят «экуьди» жен; 9) сергъятдин къве патани яшамиш жезвай миллетриз (азербайжанриз, лезгийриз, ц1ахурриз, аварриз) къве гъкуматдинни гражданвал гун.

Къе чи миллет патал лап важиблу ва хаталу вахт алуькнава. Къисметди, тарихди чи гъиле са шанс ганва: я къе, я гъич садрани! Мад чи месэляяр гъялдай ихътин вахт чаз гъат хъийидач. Гъавилай гъар са миллетпересди, куьлуь-шуьлуь бейкефвилер, так1анвилер, чпин биц1и интересар рик1елай алудна, жуван къуватдин са пай хъайит1ани миллетдин рекъе къурбандна к1анда.

Гъикъван чна сада-садаз экъуьгъайт1ани, масадбуруз экъуьгъайт1ани, патай т1алабайт1ани, чи кар масабуру атана ийидач.

Ша чна гъар са йукъуз рик1яй лук1вал акъудиз, жувавай жедай гъвеч1и къуват эцигиз лезги халкъ саджедай а бахтлу йугъ мукъвал ийин!

*Къулай ивид дам финалди
 Сагъ са рик1 къве пай жедайд туш.
 Чарадан къул къуна лугъуз
 А къула пак ц1ай жедайд туш.*

*Къве мамунай гана лугъуз
 Нек1едихъ къве дад жедайд туш.
 Са дидеди хайи касдиз
 Патан диде мад жедайд туш.*

*Къул гадарна гъурбатда хъай
 Тахтуникай тахт жедайд туш.
 Халкъ маса гуз къазанмишай
 Бахтуникай бахт жедайд туш.*

*Лезги чиляй авахъзавай
 Вац1ухъ гъейри дад жедайд туш.
 Халкъ сад хъана аквадалди
 Лезгидин рик1 шад жедайд туш!* 5 сентябрь, 1992 йис.

ЛЕЗГИДИН ПАК КЪИН

Жуван халкъдин дерин тарихдал ва девлетлу ирсинал дамах ийиз,
 жув Шарвилидинни Къванцигададин, Вачединни Жаваншаран, Гъажи
 Давуданни Ярагъ Мегъемедан несил тирди чиз,

жув Алпан хътин гъукумат хъайи, Къавкъаз дагълариз, Каспи
 гъуьлуьз, лезги къуьлуьниз машгъур т1варар гайи, асирралди мидяйрин
 хура гъамиша вик1егъ яз къалурай лезги халкъдин велед хъунал дамах
 авуналди,

и пак Къуркъандал гъил эцигна, Аллагъдин михьи т1варц1ел,
 бубайрин сурарал, лезги намусдал **за Пак Къин къазва хьи:**

Инсаф течир къисметди чун, сагъ са миллет, гужуналди къве патал
 пайзавай сергъятдин ц1ар амай къван, зи рик1евай хер сагъ хъижедач.

Эхир нефесдалди за жуван акбул, къуват, чан лезги халкъ садхъувун
 паталди къурбанд ийида.

Миллетдин къайгъуйрилай чпин хийир вине къаз, жемьтдин малдиз
 гъил ийизвай къуллугъчияр, чпин гафар сад, крар масад тир тапархъанар,
 еке къуллугъар къуна анжах чпин асайиш паталди миллетни кваз маса
 гузвай хаинар, жемьтдин к1вал-мал ат1узвай угърияр, миллетдин
 сагъвилиз зиян гузвай анашачияр ва ичкибазар за халкъдин хаталу
 душманар яз гъисабда.

Чилерин-цаварин вилик, Садаллагъдин вилик, зи сирдашрин вилик за
 къин къазва хьи, жуван хивез къачузвай кардин четинвал ва жавабдарвал за
 жуван фикирдалди гъиссзава ва зун и барка алай пак кардив садан жебирни
 авачиз, жуван хушуналди эгеч1зава. Анжах тек жуван рик1ин
 игътияждилай гъейри маса са темягъни захъ авач.

Эгер за и Пак Къин ч1урайт1а, къуй зи т1варц1ел, зи эсил-несилдал
 ивидалдини чуьхуьз техжер лянет къурай!

Къуй зи дуван Садаллагъди ва къенин шагъидри авурай!

Гъар са хаиндиз ажал! Сагърай лезги халкъ! Амин!1991.

ДЕРБЕНТДИН ОКРУГ ХЪУН ЛЕЗГИЯР ПАТАЛДИ ВАЖИБЛУ Я

Эгер гъи миллетдихъ виридалайни зурба пак мурад авачтла, а миллет гележег авачирди я. Анжах зурба мурадди халкъ сихдаказ агудда, чк1анвай тайифайрикай къуватлу миллет ийида.

Лезги халкъдин къилин ва зурба мурад вуч я? Зи фикирдалди, и суалдиз гузвай жаваб вич халис лезгивал синагъзавай имтигъан я. Жавабар гзаф аваз акуртлани, садлагъана атлай жаваб гуз хъун четин я. Гъар садан жавабни сад жедач: чил хуьн, халкъ хуьн, ч1ал хуьн, тарих ва култура хуьн, лезги халкъ санал ахгудун, халкъдин яшайиш ва дуланажагъ хкажун, экономика вилик тухун ва ик1 мадни... Белки, яшайишдин гъар са къатунин векилдихъни вичин жаваб ава. Амма са кар якъин я: къилин мурад гъим хъайитлани, ч1ехи мураддихъ хкаж жезвай гурара вахтунни, девирди ц1ударалди ч1ехи-гъвеч1и мурадарни, ири-куьлуь метлебарни а гурарин к1арар хъиз вилик гъизва.

Зи фикирдалди, лезги халкъдин садлагъай пак мурад, милли макъсад къве пай хъанвай лезги халкъ сад хъувун ва лезги ватан туьхк1уьрун я. Герек, чи к1валахрин, крарин вири рекъера гъамишанда и мураддин нуранин экв жен. Герек, а эквни гъар са лезгиди лап багъа ядигар хъиз вичин рик1е хуьн!

Адет яз, халкъдин месэлаяр, адан т1ал-квал алай къайгъуяр халкъди вичи ваъ, адан камаллу ва ахлакълу, адалатлу ва намуслу, уьткъем ва вафалу веледри гъялда. И дережаяр я девлетдилаь, я къуватдилаь аслу зат1ар туш. Абур анжах Аллагъдин патай гъар садаз гузвай (ва я тагузвай) рик1ин гъиссер я: я туруналди, я зуруналди, я пулуналди къачуз тежедай къакъан пак руьгъдин мягкъем къелеяр. Л.Н.Гумилеван гафаралди, ихътин активный къатариз пассионарияр лугъуда, яъни халкъдихъ рик1 кузвай къегъалар. Вири девирра анжах и къегъалри я халкъдин загъир ва бат1ин мурадар-метлебар къилиз акъудзавайди. Девирар, общественно-политический къурулушар къвез алатда. Белки, туруналдини зуруналди

гъялзавай месэлаяр меслятдалдини гафуналди гъялдай вахтарни алуцьда. Гъукуматдин властдинни халцьдин арада векилвал ийидай ксар вири девирра хъайиди я. И векилрин къилин буржи халцьдин т1алабунарни истемишунар, къайгъуярни мурадар гъукуматдин къилевайбурал керчекдаказ агацьарун ва гъукуматдин къарарарни къанунар элкъвена жемятдал ахгацьарун я. Чи девирдани и везифаяр саки дегиш хъанвач: халцьди вичин месэлаяр гъялун вичи сес гана хкъягнавай, вичи ихтибар авунвай векилрин, депутатрин, хиве твазва. Властдинни халцьдин арада арачивал ийизвай касдилай къе зурба месэлаяр аслу жезва: эвелни эвел халцьдин вичин къенин ва пакад йикъан къисмет, халцьдин чилин ва руьгьдин девлетрин, тарихдин, ч1алан, културадин къисмет... Гъавиляй и арачи, халцьдин векил намуслуди, гъилни, рик1ни михьиди, халцьдиз вафалуди, садавайни маса къачуз тежерди, рик1е кич1 авачир уьткъемди, кардиз бажарагълуди хьун чарасуз я. Тахъайт1а, гъамиша хъиз жеда – чна сесер гайи, чаз къинер къур депутатри халць паталди вуч авунат1а ва вуч ийизват1а, чаз хъсандаказ аквазва.

Са гафуналди, властдинни жемятдин арада авай векилрилай, абурун нефсинилайни рик1ин михьивилелай, адалатдилайни намусдилай, миллетпересвилелайни пешекарвилин чирвилерилай халцьдин важиблу милли интересар аслу жезва. Гъавиляй гъар са касдиз к1евелай чир хьун лазим я: ада вичин хзандин, веледрин, несилдин, халцьдин къенин ва гележегдин къисметар нин гъиле твазват1а. Инал я халахатурвал, я мукъвакъиливал, я яр-дуствал к1венк1ве тун, абур миллетдин интересриз къарши терездал эцигун неинки бажитсузвал, келлегуьзвал жезва, ам гъак1ни жуван миллетдиз ийизвай ч1улав вафасузвилиз ва хаинвилиз элкъвезва! Де аку, куьне терездал гъик1 эцигдат1а: ягъ-намусдихъ, ар-адалатдихъ галаз куь сес маса къачузвай пул ва я маса зат1-мат1 (къуллугъ, са шешел гъуьр, эрекъ...)? Бес им руьгьдин лук1вал жезвачни?! Алатай сечкийра чаз такур къуд аламат амач: пулунихъ ва я маса зат1арихъ сесер маса къачунар,

куклунарни чухунар, кылиз акбуд тежер месэлаяр хиве кьунар, тапарарунар... Аллагъди вичи яргъаз авурай ихътин вакъиаяр мад тикрар хъхьуникай! Тахъайт1а чи кыилелни ихътин дуьшуьшар къведа: Феналда сад вичи сес гана хкягъай гъакимдин патав. «Ви дерди-бала?». «Бес заз къуллугъ герек я». «Вун вуж я?». «Зун ваз сес гайи флан кас». «Вуна заз сес гайиди ваъ, хванахва, за ви сес маса къачурди я! Экъеч1, квахь кабинетдай!» Къе Гьукуматдин Думадиз депутаттар хкягъдай нубатдин сечкийрин мярекат кыиле физва. Ша чна гъар сада мукъуфдивди фагъум-фикир авуна, чи халкъдин къайгъуяр, месэлаяр фикирда кьуна, абур гьукуматдин дережадиз хкажна гъялун патал рекьер, серенжемар акваз алакьдай къегъал веледар чи депутатвилиз хкягъин! Ша чун пака чи хкягъунал, шумудни са гъилера хъиз, мад пашман техжен! Чаз такуна амач, чи бязи векилри депутатвал анжах чпин къуллугъдин, яшайишдин, девлетдин месэлаяр гъялуниз серфна ва серфзава. Ша чна чун маса къачуз, лук1виле тваз титан! Лук1варихъ галаз иесиди садрани меслят тийидайди рик1елай алуд тийин! Гъар са хуьруьхъ вичиз дигай кавха жеда, лугъуда бубайрин мисалда. Гъар са халкъдихъни вичиз кутугай, вичин руьгъдин ва културадин дережадиз лайих векил хъун лазим я. Гьукуматдин Дума – им халкъ паталди, регион паталди кьулай (ва я кьулай тушир) законар гъялдай, къабулдай орган я. Ина гена иллаки камаллу, бажарагълу, гъам гафуниз, гъам кардиз уьткъем, вини дережадин пешекарар хъун лазим я. Ша чна чи къисмет, лезги халкъдин къисмет, анжах гъахътинбурув вугун. Дербентдин сечкийрин округ тешкилун гъамиша чи рик1ин мурад хъайиди я, вучиз лагъайт1а Магъачкъаладин ва Буйнакскидин округра гъар сечкийра чун лезгияр къадардиз т1имил яз амукъзавай. Са ч1авузни миллетдин интересар вине къазвай чи къегъал рухваяр а округрай финиф мумкин тушир. Гъавилай вилик-кылик квай лезги мерд рухвайри Дербентдин округ тешкилуник кыл кутуна и макъсад кылизни акъудна. Амма, аламат я! Къе гъазурандал алт1ушдайбур гзаф хъанва, гъатта

эвелдай а округ хьуниз акси тирбурни! Депутатар жез к1анзавайкъванбурун сиягъдиз са вил ягъун бес я: ина, маса миллетрин векилрихъ галаз, чпиз лезги халкъдин са месэладикайни ван тахъай лезгиярни ава. Чпиз гъатта хайи хуьрени сес тагудай ихътин са бязибуру чпин кандидатураяр вучиз эцигнават1а, буьркьюь-бишидазни ашкара жезва: анжах жуван халкъдин лайихлу векилриз къец1 гунин ният аваз. Сада кандидатура начаникди эциг лагъана эмир гайивилай эцигнава, муькуьда маса миллетдикай тир дустариз куьмек гун паталди эцигнава, пудлагъайда, белки, са къадар пул гайила элягъда жеди. Бес Ст1ал Сулеймана лагъайвал, «пулунихъ стхани кваз маса гудайбуруз», вичин начаникди «гьут1!» гайивалди жуван халкъдин интересар маса гузвайбуруз, жуван миллетдин хийирдилай чара миллетдин дуствал вине къазвайбуруз лезгияр лугъуз жедани!? Бес халис итимвал гьинва, халис лезгивал гьинва..?! Жуван халкъдиз вафасузвал ийизвай ихътинбурув гъа начаникар, гъа дустар гьик1 гат1умзават1а чир хьун четин туш: анжах чпин гъилибанрив хьиз! Ихътин лук1вал чи халкъдин къене гъатнавай зарарлу микроб я. А лук1вал ийизвайбур чи арада тахъун лазим я! Абур вири, лап чпин эсил-несилни галаз, лезги халкъди негъ авуниз лайихлу я! Лезги халкъдин гъиле сечкийрин тарихда сифте яз ихътин рехъ гъатнава: чавай, вири халкъ санал жем хъана, лайихлу депутат хкъгъиз жеда, анжах чна чаз манийвал тавурт1а! Эгер чи арадай жуван миллетдин важиблу кардиз къец1 гудайбур акъатна хъайит1а, чи депутатвили чка маса миллетдин векилди къада. Имни ак1 лагъай ч1ал я хьи, мад чаз чи халкъдин садвеликай, къадим лезги Алпанистан гьукуматдин меркезрикай сад хъайи Дербентдикай, лезги халкъдингъунарлувилерикай рахадай я дамахлу мез, я уьзуьагъ чин амуькдач. Ахпа халкъдин кесибвеликайни бахтсузвеликай ишелар авун геж жеда! «Лезгидиз эхирдай къведай акьул заз сифте атанайт1а!» – лугъуда мисалда. Ша чна великамаз фагъум-фикир ийин гьуьрметлу жемятар! 11.2003.

РУЪГЪДАЛ ЧАН ГЪИЗВАЙ ЭМЕННИЯР

Инсан яшамиш жезва. Шумуд йисар, девирар физва, инсанди вичин гел и чилел тазва: тербия гайи велед, аклурай къелем, туклуърай булах, эцигай клвал, теснифай члал...

Инсандин уьмуърдин, яшайишдин къилин мурад-метлебни гъа им я, вичелай гуьгъуьниз халкъ патал хийирлу са вуч ятлани тун. Амма чалай гъар садалай и кар алакъзавани? Жаваб гун регъят акъваздач.

Рикле халисан ватанкланивал, инсанкланивал, жуван халкъкланивал авай, диде-бубадин, къуни-къуншидин, вичин ах-еридин къадир чидай несил – чи пакад йикъан умуд – арадал гъун къе лап важиблу месэлайрикай сад жезва. И кар эхирки гъукуматди ва адан идеяйрин чад тир компарпартидини къатлизва. Куьз лагъайтла, анжах ихътин несилдилай алакьда неинки квахъзавай тарих, култура, члалар хуьз. Вири халкъарин, инсаниятдин мурадаркъилиз акъудизни– чиркин жезвай гъава, вацлар, гъуьлер, терг жезвай набататар, къушар, гъайванар хуьзни анжах ихътин несилдилай алакьда.

Гзаф вахтар фена инсанди вири алемдин къайгъударвал ийиз, каинатдин месэлаяр гъялиз. Амма инсандин рикелай вичин чарасуз къайгъуяр, адан тлебии тлал-квал фена. Къвалав яшамиш жезвай инсандин. Жуван вах-стхадин, диде-бубадин, къуни-къуншидин, хуьруьнвидин. Чна чи рикелай ракъурна хьи, инсандиз ризкъидилай гъейри руьгъдин игътияжарни ава. Недай-хъвадай суьрсет тахъай инсан са шумуд йикъалай рекьиде. Амма руьгъдин каша тунвай инсан яваш-яваш рекьиде. Хабарсуз. Йисарилай йисаралди. Милливал, бубайрин ирс, эсилдин дувулар вичив гумачиз.

*Низ акуна руьгъ рекьидай члавуз?
О... Им мусибат кар я хьи агъур.
Икл жедач беден рекьидай члавуз,
Беден туьхуьрла сагъиб я гъазур:
Легъзе хкахъда – беден рекьиде,*

*Ажал къабулдач худагъаза хъиз.
Амма руьгъ яваш-яваш рекъида
Йикъалай-къуз гур залан жаза хъиз...*

Ахътин касдихъ вичин рик1 кудай к1вал, ватан жедани? Ам ватан патал женгиниз экъеч1дани? Ада вуч хуьда? Вичин диде-бубадин, еридин къадир чир тахъай касдиз маса нин къадир чир жеда? Ахътин касдихъ далу агалдиз, инанмишвал ийиз, адал ихтибар гъиз жедани?

Са касдикай вири инсаниятдиз п1ир ва панагъ авур вахтариз иллаки гъахътин инсанар герек тир. Са мефт1един, са к1алубдин, са хиялдин факъиар, чпин гафунин, фикирдин сагъибар тушир инсанар. Чпин эсилдин, дибдин гъал ат1ай инсанар. Чингиз Айтматова лагъайвал, дидени кваз рик1елай ракъурдай манкъуртар. Хъсан хъана гена къенин и йугъ алукуьайди. Перестройкади уьмуьрдиз жанлувал гъана.

Чун, дагъустанвияр, са ч1авузни милли чуьруькрал ва маса гъуьжетрал аватнач. Чи тарихдин, чи адетрин, чи уьмуьрдин, културадин умумивили ва мукъвавили чи миллетрин арада дуствилин ва стхавилин рафтарвилер, алакъаяр гъамишалугъ яз ч1ур тавуна хвена. Гъелбетда, чавай къе чахъ са месэлани, са къайгъуни амач лугъуз жедач. Чна чи вири месэлаяр адалатдивди, вири рази жедай гъалда гъялнава лугъуз жедач. Амма къе перестройкадин таъсирдик кваз чи рик1ера инанмишвал гъатзава: чавай, Дагъустандин вири халкъаривай, са халкъди муькуь халкъдин игътияжар ч1ур тавуна, дуствилелди гъил-гъиле къуна чи уьмуьрда, яшайишда йисаралди аруш хъанвай татугайвилер арадай акъудиз жеда лагъана, умуд гузва.

Чи вилик акъвазнавай четин ва важиблу месэлайрикай мад сад дидедч1алан месэла я. Милли эдебдин, руьгъдин даяхдин, миллетдин сагъламвилин месэла... Гъайиф хьи, къе дидедч1ал рик1ик гъалаба кутадай гъалда ава. Са бязи крар, гъерекатар сеbeb яз чна къвез-къвез дидедч1алан

роль агъузарна. Чи яшайишда са бязибур патал дидедч1ал кесиб халадиз элкъвенва, бязибур патал – тахай дидедиз.

Милли ч1аларнеинки фадлай экономикадин, политикадин уьмуьрдай акъатнава, абур гъак1никултурадин уьмуьрдайни, яшайишдайни, чи руьгъдин игътияжрайни акъатзава. Ик1 хьун лазим туш эхир.

Дагъдин хуьрер лап яргъариз, дуьзендиз куьчар авунини дидедч1алан таъсир зайифаруниз куьмекна. Гъа дуьзендин хуьруьн мектеб акъалт1арай ученикдивай лезги ч1алалди кагъаз, тебрик кхьиз тахьуни, мухбирдиз интервью гузвай дояркадивай, хуьруьн майишатдин ва културадин пешекардивай жуван ч1алалди регъятдаказ ва михьидаказ рахаз тахьуни, хтулрихъ вил хъана шегъердиз атай баде ва хтулар сад-садан гъавурда такъаз амуькьуни бес чи рик1 т1арзавачни?

«Лезги ч1ал чаз гьинал къван бакара къвезва? – лугъузва бязи диде-бубайри,– хуьрай экъеч1айла ам санани лазим жезвач. Гъатта хуьрени ам герек яз амач». Гъа ихътинбуру чпин багъа «шарагар» школада дидедч1ал чируникайни азадзава. Абур дидедч1алан тарсариз ракъурзавач. Физкултурадин, зегъметдин, манияр лугъунин тарсарай къимет авачиз аттестат гана низ акуна? Амма дидедч1алай къимет авачиз – башуьсте. Гъелбетда, физкултурани герек я, амма дидедч1ал гъич са предметдивни гекъигиз тежер руьгъдин девлет я эхир. Чи мектебра дидедч1алан син хкажун патал, а тарсар лап хъсан муаллимрив вугана к1анда. Бес чи аялриз дидедч1ал течиз хъайила, абуруз халкъдин руьгъдин култура, адан девлет чир жедани? Бес абуру Эминан, Суьлейманан ч1алар таржумайрай к1елдани?

Ик1 хьунал чун вири тахсирлу я. Лагъ, чи хуьрера дидедч1алал кхъенвай лозунгар, эвер гунар, идарайрин, карханайрин т1варар низ акуна? Хуьруьн т1варц1ик милли къел, чкадин ранг, хабар кваз к1анда: Къванц1ил, Испик, К1варчагъ, Ц1ахур, Ахцах, Агъа-Ст1ал... И т1варар ви япухъ гъина галукъайт1ани, гъар са лезгидин рик1ик дамах ва гъалаба

кутада, адан ругъ хкажда. Амма кентарни убаяр, ашаярни-ортаяр, суярни чаяр квай т1варари чаз рик1ерал ргар йад иличай жуьреда таьсирзава. Чи хуьрерал, куьчейрал, колхозрал, совхозрал чи миллетдин баркаллу рухвайрин т1варар гьелелиг эцигнавач. Бязи хуьрерни, хуьрерин т1варарни квахъзава... Векьелар... Тителар... Ялцугъар ва мсб.

Чахъ дегъзаманайрилай авай сенятар, пешеяр квахъзава: хьенч1ин къапар кутадай кередин, яракьдин уст1арар, къванерал нехиш ат1удайбур, регъверни муькъвер эцигдайбур, арабаяр илигдайбур, мал-къара, лапаг хуьз чидай чубанар, чилин сиререр чидай лежберар, векьер-хъчар чидай жерягъар, музыкадин алатар илигдай уст1арар, заргарар... Къе абур я амач, я туп1аралди гьисабиз жеда. Бес пака? Мад са къад йисалай?

Чи милли адетар, суварар (Яран сувар, К1ару, Цуькверин, Бегьердин, Милли литературадин суварар) генани гегьеншдиз таблигъат авуни чи акьалтзавай несил тербияламишунизни куьмек гудай.

Дагъустан милли республика тирвиляй ина вири милли месэлярни адалатлувилелди гьялна к1анда: телевидениеди Дагъустандин халкъарин ч1аларалдини передачаяр гудай вахт алуькнава.

Чк1извай ва чк1анвай чи хуьрерал чан хкун – им къе`ни, важиблу месэла яз, чи вилик акъвазнава.

Куьрелди, чи културадин, яшайишдин, экономикадин тарихдин месэляяр вири патарихъай гьиле къуна, виридаз менфят хкатдайвал гьялун чарасуз я.

1986.

ХАЛКЪДИКАЙ МИЛЛЕТ ИЙИЗВАЙ ЗУРБА КЪУВАТ

Эгер, Энгельса лагъайвал, зегъметди маймундикай инсан авунватла, анжах тарихди, члала инсанрин гъар жуьре пасакI клеретIрикай миллетар ийизва. – Зиаф Иварук.

Миллет, халкъ кьилди-кьилдин ксарикайни хзанрикай, сихилрикайни тайифайрикай арадал къвезвай тIебии ибарат я. Умуми чIални яшамиш жедай ери – чил, тарихни меденият авай гъарсахалкъ – ам тIебиатдин кьилдин беден яз гъисабиз жеда. И бедендизни, инсандиз хъиз, гъар жуьредин лишанар – кьилихарни хесетар, къетIенвилерни тафаватлувилер хас я. Миллетдин къетIенвал хуьзвай, ам масадбурукай тафаватлу ийизвай лишанриз милли тIагъма (код) лагъайтIани жеда. Ихътин лишанри милли къатIун, къанажагъ, арадал гъизва. Милли къатIун халкъдикай миллет ийизвай, ам миллет яз хуьзвай зурба къуват я лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач. Девирар къвез-алатзава. Гъукуматар, арадал къвез, чкIизва. Халкъар гагъ са, гагъ маса пачагълугърин лувук-пацук акатзава. Гъавиляй милли къатIун дегиш хъун – им тIебии кар я. Гъелбетда, къатIундегиш хъунин гъар жуьре рекъер ава: хийирдин ва зарардин... Анжах миллетдин лап гужлу къатарилай, къуватлу лепеяр тир пассионарийрилай и дегишвилерин рекъера милли лишанар квахъуникай ва милли кьилих терсеба элкъуьникай къутармишиз алакьда. Эгер лезги халкъ арадал атайдалай инихъ миллет вилик финин рекъер ахтармишайтIа, аквада хьи, чи халкъ вичин милли къанажагъдиз къарши тир культурайрин таъсиррик акатна. Уьмуьрдин, яшайишдин ва маса рекъера халкъди эсиллагъ вичиз хас тушир бязи кьилихар, хесетар, лишанар къабулна. Гъа са вахтунда жуван махсусвал ва къетIенвал хци яз хуьзвай гзаф терефар и рекъера гарув вугана; ивида, руьгъда, къанажагъда милливал хуьзвай зерреяр (гендин код)квадарна. Ихътин нетижайрин къурхулувал ам я хьи, чун чпихъ галаз даим арасда хъайи миддйари чи руьгъдин эмениятдихъ галаз тухвай женг къэни зайиф жезвач, акси яз, ам къвез-къвез гена къуватда гъатзава. Гъейрибуру чал илитIай адетри, хесетри, кьилихри датIана чи

милли къанажагъдихъ, къатунрихъ галаз женг члугвазва, ва и женгини чи руьгъдин медениятдин гзаф терефар гъеле вичиз саки муьтлуьгъарнава. Къе чаз а гъейри хесетар, лишанар жуванбур хъиз (жуванбурулайни!) хуш хъанва (яраб чаз луквал гъакъван хуш я жал, «чан лукларин хуьр!» – луквилиз гимн кхъиз?!). Къе жуван милли дувулдин са твар ван хъхъайла чун вилер экъисна «гъе-гъе! гъакъ жедан-е!» – лугъуз серсер хъана акъвазва. Гъатта девиррин руквадикай къажгъай члалан са гаф арадал хкун паталдини, бязи макъамра чун еке женг члугуниз мажбур жезва. Нихъ галаз? Чна чахъ галаз!.. Милливилдин зерреярквадарайбурухъ галаз... Месела, чи члаландар са алимди (профессорди, академикди!) «ван» гаф лезгийри персеривай къачурди я лугъузва.

Заз жуван нубатдин ихтилат, мез датлана тлазвай сарал элкъведа лугъурвал, чи хуьрерин, куьчейрин, вацларин тварарикай (яъни милли топонимикадикай) давамариз кланзава. Зи фикирдалди, милли тварар гуьнгуьна хтун тавунамаз, милли руьгъ начагъвиликай къутармишиз жедач, халкъдикай къуватлу, сагъ ва сигъ эл, миллет жедач. Бес дидедчлал играми хъун, жуван тарихдал ва културадал дамахун тушни миллетдин руьгъдин сагъвилин ва девлетлувилин важиблу шагъидар? Эгер халкъдин садвал, къуват акваз клан ятла, адан векилар гъикъ рахазватла килиг. Гъанай вири аквада. Къве гаф жуванди, вад гаф патанди кутаз рахазвай миллетдихъ гъихътин садвал, гъихътин къуват хъурай!? Дидедчлалан месэляяр гъялзавай мярекатдал са члаландар алим икъ рахазвай: «...Патав снаряд взриваться хъана... Бедроа акъур зун, шататься хъана, алуькна...». Бес ихътин алимрин гъилевай члалан язух тушни!

Ша, чна лезги вацларинни дагъларин, хуьреринни ксарин тварариз фикир гун. Чалай вуч хуьз алакьна, чна вуч квадарна..? И месэлайрикай чи прессада садрани къведра кхъенач. Амма, гъайиф хъи, вири къайгъуяр, вири фикирар анжах чарарал аламукьна. Абурухъ виле аквадай хътин нетижаяр хъанач (гъахъ я, шадардай са вакъиани хъана: Аламишедиз

Эминхуър (Эминахуър дуъз тир) т1вар гана). Эгер виликдай, идеология себеб яз, ихътин месэлаяр къарагъардай мумкинвилер авачирт1а, гила, виликан идеология дегиш хъайила, Урусатда (и т1варни чна вучиз ят1ани Россия кхъизва) чаз жуван милли т1варар майдандиз хкидай мумкинвал хъанва (гъайиф хъи, ихътин мумкинвал Азербайджанда бажагъат жеда). Урусатдин Гьукуматдин Думади урус ч1алан михъивилин патахъай къарар къабулнава. Са гзаф гьукуматра (Германия, Франция, Исландия, Турция...) ч1алан михъивал хуьнин гъакъиндай лап к1еви къанунар кардик кутунва. Яъни ч1алан месэлаяр гъамиша важиблу месэлайрин жергеда хъайиди я ва женни хъийида. Анжах ч1ала миллет хуьда. И кар тарихди субутзава: чил квахъай миллетди чил вахчун хъийида, ч1ал квахъай миллетар чебни квахъда.

Хуьрерин т1варарай кент, вац1арин т1варарай чай, су гафар къет1идаказ акъудун чарасуз я. Ихътин серенжемри чи къат1ундин къет1енвал, чи ч1алан михъивал – ч1алан экология хуьниз куьмекда. Урусри сифте чал илит1на, ахпа чпи инкар хъувур т1варарни чна хуьзва (кешкена, жуван бубайрин т1варар икъван вафалувилелди хуьз хъанайт1а!) Веледриз т1варар гудайлани бубайрин т1варар, къагъриманрин, къегъалрин т1варар бязи вахтара чаз усал аквазва. Белки, гъейрит1вараралди чаз меденавал къалуриз к1анзават1а? Аллагъди яргъазрай, зун маса миллетрин т1варариз ст1у акси кас туш. Гъелбетда, т1вар гъар сада вичи вичел гъизвай абур я. Бязида «Шагъ» т1варц1икай «гачал» ийида, камаллу гачалди вичин т1вар шагъдин дережадиз акъудда.

*Инсан хазва, адаз гузва кутугай са т1вар,
Гъеле т1варц1и къуллугъзава, авач касдин кар.
Гъеле касди к1ват1алзава гъарамни суваб,
Чизвач – гъи къаб залан жеда терездин яраб?*

*Я бубадал гъида тариф, я гъида лянет,
Я гарданда къван жеда т1вар, я жеда девлет.
Къегъал касдин т1вар эцигда шагъвечейрални,*

Техвейтла, тIвар лакIаб жеда гьакI куьчейрални.

*КицIел, кацел, явакьандал алкIурда а тIвар,
А тIвар гайи касдиз жеда сурани кваз дар.
Гьатта виле акван тийир тIварцIикай сая
Дамах жеда элдин мецел, намусни гьая.*

*Муькьвел, вацIал, хуьрел, дагьдал, михьи булахдал,
Кьегьал хцел жеда а тIвар элд дамахдай.
ТIвар чамар я вилик катдай, нур инсандин.
ТIвар кьалхан я, тIвар виждан я, тур я инсандин.*

Бес Большевик, Куйбышев, Джонрид, Мелс (Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин), Кьенфет, Ашкалат хьтин тIварар чи культурадихь галаз кьазвач эхир. (Мусурманвал илитIдалди хьайи) чи кьадим тIварар квелди усал я: Шаргир, Жуваншир, Шарвал, Арас, Арсвалан, Мовсес, БакIур, МихьитIвар, Варз (Вараз), ВичIегь (Вече)..? (Гьелбетда, кье и тIварар чаз чарабур хьиз аквазва). Тухумрин, сихилрин тIварар хуьн гена чарасуз кар я. И тIварари са мус ятIани йад уьлквейриз акьатай жуван багьрияр жагьурзава (ихьтин агьвалатрикай «Туркияда стхайрин кьилив» кьил алаз за жуван рекьерин дафтIарда кхьенай).

Бязи хуьрерин кьадим тIварар гелсуз квахьзава, и карди чи тарихни квадарзава. Зи фикирдалди, Лезгистандин куьгьне хуьрера куьчейриз тIварар гун дуьз кар туш. Чи яшайиш магьлейрин тIварарихь галаз алакьалу я (кIвалер куьчейра ваь, магьлейра эцигнава). Гьа ихьтин кьайда хуьнни лазим я. Месэла, Горькийдин куьче ваь, Кьамбар магьле... ЦIийиз кутунвай хуьрерин дуьз цIарцIин куьчейриз, гьелбетда тIварар гуз жеда. Куьч хьанвай, чкIанвай хуьрерин тIварарни магьлейрин ва куьчейрин тIварара хуьз жедай. Месела, Эминахуьре: Хутаргь-куьче, ЦицIер-куьче... Агьа-СтIалдал: Барбийрин магьле, Кацер магьле, Хьиравар...Дегь девирра лезги халкьарин хзандик гзаф кьадардин, шарраванар (княжествояр), халкьарин сихилар квай. А шарраванрикай, сихилрикай гзафбур пуч хьана, тIварарни кваз квахьна. Амма бязи шарраванрин тIварар, халкьарал,

халкъарин т1варар хуърерал, хуърерин т1варар магълейрални тухумрал, кьилди-кьилди инсанрални чкайрал алама. Гелама вир, Ван (Ванан вир), Армавир (Эрмавир), Каспи гъуъл – Кц1ар – Кусар вац1 – Газах, Алазан (Алазун)–и т1варарай чаз дегъ Алпан гьукуматдин халкъар – гелар, ванар, эрар (ъарар), касар, алазунар (амазонкаяр) хъайи чкаяр аквазва. И т1варарай – Гаргар чуъл, Гаргар вац1 гаргаррин ери, Урмия /Уърмик1 – Мугъан (Мик1ан) – Мингеча вир – Миграгъ мик1рин ах-ери, Арцах– Арсахарсарин ах, Лекъ /Лек /Лакз /Лакзистан /Лезгистан лекъерин макан, Сисакан/Сюник /Циц1ек циц1ерин чил тирди якъиндаказ аквазва (циц1ер т1вар алай сихил хъайи шарравандиз эрменийри Сюник, персери Сисакан лугъузва; и т1вар алаз мадни хуърер ава: Циц1ер, Циц1игъ, Зизик...). Ик1 мадни Хъимил, Ц1ахур, Ахцах, Рутул, Агъул, Кахетия (К1ах), Эретия (Эрет1), Лаз (Лац), Гугарк (К1ук1ар) т1варара халкъарин т1варар ава. Алпанкур – Гъуцаркур – Шалбуздагъ, Шарркур – Шагъдагъ, Алпан – Паку – Баку, Игъирар, Ялцугъар, Хутаргъар, Циц1ер, Хенжелек1еле ва са жерге маса т1варарани чи тарих ава.

Бес ихътин къадим т1варар квадриз гъайиф тушни? Чи маканрин, ерийрин бязи т1варар – Ч1ула /Варар, Цур /Ч1ур, Муъшкуър, Шарван, Шарракун, Терсепул, Кра (Куъре) – рик1елламайбур гзаф амани? Гъинава Дасхуъруънви Мовсес хайи Дасхуър, Низами хайи Къумхуър, Гъажи Давудан Тителахуър (Дедел)? Къе а хуърер чибур туш лугъузва, ва чазни и кар успат авун четин акъвазва. Чи къуншийрин картайрал чи чилериз махсус къацу ранг ягънава ва абур чпин сергъятрик кутунва. Вучиз? И суалдизни ажеб дугъри жаваб гузва: «Аку, им куъ карта яни? Инал вуч кхъенва: Магарамкент, Касумкент, Ахтычай, Гюльгеричай, Рычалсу...?» Мад вуна вуч хълагъда? Чна Нерен К1еледикай Нарын-Кала авуна, Дербендин Алупан килисдиз, Нуьгдида авай Григорисан 4- асирдин килисдиз «эрмени» килисаяр лугъузва. Ахцягъдикай – Ахты, К1елет1дикай – Къаладжух, К1иридикай – Икра хъанва... Гзаф вахтара Яран сувариз

«Новруз байрам», сив хуьнин сувариз «Ураза байрам» лугьун адет хьанва... Ихьтин крари чи културадиз кьецІ гузва, милли руьгь ажузарзава, лезгивилин дамах агъуз вегъезва. Дуьнйадиз «Лезгинка» кьубл багъишай чахь кьублердай устадар тахьун, саки пудвишехь агакьна халкьдин маниярни макьамар гайи лезги халкь кье мани вилик финин жигъетдай дагъустандин бязи халкьарилай кьулухь галамукьун милли културада са гьихьтин ятІани татугайвилер авайдан шагьидар тушни? Кьасумхуьруьн далдамчияр уьлкведа машгьур авур, районда културадин пайдах кьакьан дережадиз хкажай Ифрат Кьасумов хьтин, хуьре културадин дворец эцигай, спортдиз гьяркьуб рехь ачухай, лезги театр тешкилай, багълар, паркар, шегьре рекьер кутуна Кьулан-СтІалдикай шегьер авур Алдеров Сиражидин хьтин рухваяр, гьайиф хьи, кье кьит я, абурун крарал бязи пехилбуру и тІварарни рикІелай ракъурзава...«Эгер миллетдихь милли кьаст (идея) авачтІа, ам кьенвай миллет я», –лагъанай са арифди. Эхь, вишра гьахь я ариф. Виридалай кьакьан тир чи милли кьаст кье пай хьанвай лезги халкь агудун я. И кьаст кьилиз акьудун паталди чна тарихдин кьакьан гурарин гзаф кІарар муьтІуьгьарна кІанзава. Гьахьтин таъсирлу кІарарикай яз чна милли кьанажагь кІвачел ахкьалдарун лазим я: гьар са легъзедилай-легъзедалди, йикъалай-йикъалди... ГьакІан кьуру, буш лозунгар лугьуни, алазни-алачиз хуруз гьуд ягьуни, жуван гьвечІи агалкьунрал чІехи шадвал ийиз суьст хьуничаз хийир ваь, анжах зарар гуда.Гила, «Лезги газет» кІелзавай гьуьрметлу жемьт, чи милли тІварар майдандиз хкунин патахъай заз жуван бязи теклифар квехь галаз меслятиз кІанзава. Жуван теклифар вири гьасятда кьабулиз жедайбур ва гьуьжет алачирбур я лугьудай фикирдивай зун яргъа я. Анжах ихьтин меселе чи вилик акъвазнавайди ва чна ам гьялун чарасуз тирди ашкара я¹. 1992.

¹ Лезги газетдиз гайи и маъсаладихь галай хуьрерин тІварар авай жуьре ва дегишарун паталди теклифзавай жуьре инал хкуднава (Ред.).

КІАРАСДИН ТУМ ХЪАНАЧИРТІА...

Агъадихъ ихтилат физвай месэладикай газетдин чинриз галаз-галаз Гь.Балатован, Б.Салимован, И.Алипулатован ва мсб. макъалаяр акъатайвиляй за и месэладин таржумагъал мад цїийицкїелай клел хьийизвач. Адан гъакъиндай Мегъарамдхуьре хъайи лезги халкъдин векилрин Собранидини вичин гаф лагъанай. Жувалай вилик лагъай бязи гафарихъ галахзрази яз, заз жуван рикїик квай кьве гафни алава хьийиз кланзава.Гъар са халкъдиз вичин тарихдин рекъе гъам къенин йикъан яшайишдин, гъаммиллетдин гележегдин месэлаяр авайди ва жедайди виридаз ашкара кар я. Анжах и месэлаяр сад садак какадаруни, жемятдин къайгъуяр халкъдингележегдин месэлайрин кьилел эцигуни миллетдин пакад йикъан къисметдиз къецї гун мумкин я. Гъавиляй къенин йикъан месэлайриз миллетдин пакад йикъан къисметдин виляй килигна кланда.

Чаз виридаз чида: лезгийрик зурба пагъливанар, къегъалар, къагъриманар, гъар пешейрай къакъан устадар хъана. Амма тарихдиз вил ягъайла чаз аквада: абур саки вири жуванбуру маса гуз пуч авуна. Яъни, ахътин "жуванди" вичи вичин тум незвай гъуьлягъдиз ухшар я. Ахътин ксари, лезги чилел яшамиш жез, лезги чилин няметар нез, лезги булахдай йад хъваз, вичел барка алай лезги лугъудайпак тївар къацїурзава. Бубайри лугъудайвал, тум къацїай данади нехир къацїурда. Ахътин ксар чи миллетдик акатнавай микробар хьиз я. Эгер абурун лайихсуз крар чна вирида негъ тавуртїа, абуру чи миллетдин сагъламвал чїурда. Лезги халкъ гзаф сабурлу, камаллу, устадлу, маса халкъариз гъуьрмет ийиз кландай халкъ я. Амма чакай яваш-яваш чи къегъалвал, викїегъвал хкатзава. Жуван намус хвена кландай чкадал, чун къадарсуз сабурлу жезва. Къетїидаказ са викїегъ кар авуна кландай береди, чун къадарсуз камаллубур, къанунрал амалдайбур жезва. Гзафни-гзаф чи бажарагъни, чи чирвални, чи устадвални чна чарабуруз къуллугъ авуниз серфзава. Гзафни-гзаф чна клвализ атай мугъмандив жуван клвалин иесивал вугузва. Гзафни-гзаф чна

патанди, я жуван члехиди хайи диде-бубадлайни вине кьазва. Эхъ, са мус ятлани вичин тварцликайни кваз миддяяр зурзадай чи виклегъ халкъдик кьвез-кьвез члуру хесетар акатзава. И члуру хесетар чна вирида, са беденди хьиз, йугъ-къандивай чакай хкудун лазим я. Хуьрйай бегъемди рекьидалди, квалаяй бегъемсузди кьирай, – лугъудай чи бубайри. Им миллетдин сагъламвал хуьдай рецепт тушни бес?

Алай вахтунда лезги халкъдивай чпихъ далу акализ жезвай ксар чаз гзаф авани?! Чаз аквазва, чакай са кас арадиз акъатуниз чара халкъарикай тирбуру гьихьтин манийвилер, аксивилер ийизватла, буюгътанар вегъезватла. Бес а буюгътанар чакай гьар садал, чи лезги халкъдални кьвезвачни! Амма лезгийрин арадай ихьтин рухвайриз хаинвал авун – им кбиле ацакьдай кар жезвач. Мисалда лугъузвайвал, кларасдин тум хъначиртла, яклувай кларас атлуз жедачир. Вичин рикле милливал авай, жуван миллетдиз важиблу гьар са кардик виклегъдаказ кьуьн кутазвай чи халкъдин баркаллу хцикай члуру ванер-сесер чклурзавайбуруз хаинар талгъана бес ву жар лугъун? Чаз, лезгийриз, жуван халкъдин лайихлу рухваяр хуьз чир хъайила, чаз чи регъберрин къадир чир хъайила, гьа члавуз чавай чи крарал, чи лайихлувилел, чи лезгивилел дамах ийиз жеда. Гьа члавуз чакай сих миллет хъанва лагъайтла жеда...

Амай гафар заз шиирдалди давамриз кланзава:

*Зурбабур тир, эхъ, лезгийрин бубаяр,
Куьз квахъна бес Шарванарни Къубаяр?
Бед хесетар акатна чак, лезгийрик,
Дегшина хъана къилих патан ивийрик.*

*Абил маса гайи стха Хаина
Гъанлай инихъ гъасилайд я хаинар.
Мердбур тушир амма вири бубаяр,
Бес, гъабурал фейибур я балаяр.*

*А бубайри жемят маса гайид я,
А бубайри душманд гъаят хвейид я.
Са бубайри чан гудайла турарик,*

Са бубайри чанар хвена валарик.

*Садбур чил хуыз хъана кызгъин женгера,
Садбур кыл хуызчуьнуьх хъана серкIвера.
А кьегьалар гъа женгера амукъна,
Кьил хвейибур буш тахтара ацукъна.*

*Кьил хуыз чирна (тум хуыз чирнач!) веледриз,
Къе тарс гузва ягъийри чи беледриз.
Чара суфра, девлетар хуш хъайибур,
Шарвилини Давуд маса гайибур.*

*Чакай кьегьал экъечI дайла майдандиз,
КкIидайбур, кIас гудайбур дабандиз.
Кьуд къат жеда, лукIни жеда чарадаз,
Жуван дамах, кьегьал усал аквада.*

*Зазни чидач, зи бубаяр вуж хъана.
Белки, абуруз кеф хъана, я гуж хъана.
Амма лезги зерре ква зи ивидик,
Ам хвейид я гъар бубади-лезгиди!*

*Дегь яргъарай а легъзе зал агакъна,
Яраб завай а легъзе хуыз алакъна? ...
Икъван къуват куматIа са зерредик,
Вуч гъайбат квай халис лезги жуьредик!*

*Зи азиз халкъ – эсил-несил – лезгияр,
Ша, пакдиз хуьн явлу тир жизвияр!
И жизвийри хуьда чи ирс, миллет чи,
И жизвийри хуьда лезги хесет чи.*

*Дамахдалди бубайрин мерд крарал,
Айиб тегъин барка алай турарал!
Ша, хкудин йад хесетрин жизвияр,
ЛукIар ятIа, фад дегъишин ивияр.*

*Чи къуьнерал пак тир буржи, пар ала –
Чал виридал Лезги лугъур тIвар ала.
Къуй ягърай чун Алпан гъуцра сафунай,
Нур чкIурай гъар са лезги гафунай!*

22.10.2001.

ЧИ ИНСАНРИН ВА ЧКАЙРИН ТІВАРАР

*ТІвар чамар я вилик катдай, нур я инсандин,
ТІвар къалхан я, тІвар виждан я, тур я инсандин.*

Аял чІавалай чун хайи инсанрин, чкайрин (хуърерин, вацІарин, майишатрин, куьчейрин) тІварарихъ галаз вердиш жезва. Амма а тІварарин жергеда гъич чи руьгъдив такъадай тІварарни къалин жезва. Чна а тІварарин манадиз геж фикир гузва (ва я а фикир гун эсиллагъ чи хиялдизни къвезвач). Чна а тІварар халисан жуванбур яз гъисабзава. Амма чаз чизвач хъи, аста-аста а тІварари чи руьгъ цІурурзавайди.

Аял хазва. Иладриз чпин ведедал лап хъсан, лап багъа тІвар эцигиз кІанзава. Амма гъикІ акъалтзава лезги балайрал ихътин тІварар: Миша, Алик, Саша, Боря, Сергей, Ньютон, Джонрид, Куртизанка (им «ченги» лагъай чІал я), Большевик, Валерик, Гагарин, Мэлс (яъни Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин – вири санал), Шура, Лена, Вика, Къенфет, Шкалат, Изаурава мсб.

Гъелбетда, са касди вичин кІеви дустунин, вич къутармишай, вичиз куьмек гайи са касдин тІвар вичин веледдал эцигдай адет ава (тІвар багъишдай адетарни ава). Анжах гъа вахтундани а тІвар лезги къанажагъдив къазватІа килигна кІанда. Бес пака къуьзуь касдиз Саша-буба, Миша-буба лугъун мешреб жедани? Сашаев, Мишаев фамиляр гъикІ лугъуда?

Гъелбетда, чун мусурманар я. Чи веледрал мусурман тІварар эцигзава. Амма бязи мусурман тІварарни (адет яз, абур вирми араб тІварар я) лезгийрихъ къан тийирбур ава:Нафикъ (паспортда Нафик кхъизва; бес аялри адаз «иди на фиг» лугъуз йугъ гудани?), Рафикъ (Рафик), Залик...

Гзаф вахтара чна жуван лезги тІварар рикІелай алудзава (и кардай чеченриз, осетинриз, туьркериз баркалла!) Лезги тарихдин деринрай къвезвай тІварар Чигал, Чиги, Гир, Гар, Гарун, Чилингар, Цавунгар,

Майис, Вегьру, Вече, Вичлегь, Вичлегьан, Ц1ару, Гъетум, Гъетек, Гъетрек, Атрак, Вили, Шара (Шира), Вараз, Аран, Арас, Арсан, Арсен, Арсакъ, Вахан, Мен, Нагъи, Нур, Нурмен, Меналай, Мануч, Манукъ, Панур, Пир, Пирмет, Пирим, Марав, Марв, Мете, Марфан, Эквер, Цуьквер, Туьквез, Туьквезбан, Цуьквез, Цуьквезбан, Чигей, Ч1агай, Марвар, Мулей (Милей), Ширин, Ванун, Иер, Тават, Тугъуя, Ц1ийиварз (Ц1иваз), Манан, Манат ва са гзаф масабур чна хуьн лазим я.

Чи хуьрерал, вац1арал, дагъларалва маса чкайрал чаз къулайсуз тир, чи серфе ажуз тир са заманда акбалтай туьрк т1варар къе алудун лазим я: Ахты ваь – Ахцягъ, Ахцах, Икра ваь – К1ири, Юхвари – Орта – Ашага Сталар ваь – Вини – Къулан – Агъа Ст1алар; Магарамкент ваь – Магъарамдхуьр, Касумкентваь – Къасумхуьр, Къалажугъ – К1елет1, Докъузпара – К1уьдпара, Усучай – Усуч, Ахтычай ваь – Ахцахвац1, Гюльгеричай ваь – Гергервац1, Рычал-су ваь – Рчалйад, Рубас – Неренвац1, Самур – Алпан, Шалбуздагъ – Гъуцаркур ва я Алпан, Шагъдагъ – Шарркур, Базар-дуьзи – Кич1енкур, Нарынкала – Неренк1еле... Ихътин т1варарни – Советское, Азадогъли, Аламише, Ц1ийихуьр ва мсб. дегишарна к1анда.Къуй чи куьчейрал, майданрал, карханайрал лезги халкъдин къагъриманрин т1варар хьурай: Ярагъ Мегъамедан Университет, Шарвилидин майдан, Гъажи Давудан куьче.

Чна чи лайих ксариз (Давдакъаз, Дасхуьруьнви Моисеяз, Шаргираз, Вачедиз, Жаван-шарраз, Гъажи Давудаз, Низамидиз, Хаканидиз, Мехсетидиз, Кра Меликаз, Эминаз...), баркаллу крариз (алпан алтабатдиз) тимталар хкажна к1анда. Ихътин зурба крари, чи шегъеррал, хуьрерал, куьчейрал, майданрал, маса карханайрал анжах жуван халкъдин къагъриманрин т1варар, жуван халкъдин тарих ачухзавай ва хуьзвай т1варар хъайит1а, чи жегъил несиларни лезги руьгъ кваз ч1ехи жеда.

Чи рекъерал, чи цларал, чи дараматрал алай плакатриз, эвергунриз килиг. Абур накъан девирдин куьгъне идеологиядин кт1ай бутарар хъиз чи

арада ама. Вири кхьинар кьве ч1алалди – лезгидалдини урусдалди кхьин лазим я. Абурун мана-метлебни ачухна к1анда кьецин девирдив, аямдив кьадайвал. Чна чи магълейрин т1варарни арадиз хканайт1а ажеб жедай: Кацер-магъле, Къамбар-магъле, Пирер-магъле ва мсб. «Калининский», «Имени XX партсъезда» ва гьа жуьредин са гзаф маса майишатрин т1варар дегишарун лазим я. Печатда «Ашагастальский» совхоздин ваъ – Агъаст1алрин совхоздин (лезгидалди), совхоз Агастал (урусдалди) кхьин. Т1варарихъ галай -чай, -кент, -уба паяр кьет1идаказ гадрин. Герек, лезги веледрал халис лезги т1варар эцигин – жуван бубайрин, жуван багърийрин, жуван архайрин, жуван тухумдин.

Т1варари чи ирс, чи руьгъ, чи тарих хуьда.

1985.

ЧИ РУЪГЪДИН БУЛАХАР

*«Эгер шагъ ахмакъ ятла, фена лезгийрихъ галаз дяве авурай». –
Иранлуйрин мисал*

*«Ксус, бала, шехъмир, тахъайтла вун лезгиди тухуда». – Гуржийрин
мисал.*

«Лезгиди хенжел акъудда – иви авахъда». – Азербайжанрин мисал.

Са халкъдикай ам вуж ятла чир хъун паталди, эвелни-эвел а халкъдикай къунши халкъариз вуч фикир-зенд аватла килигунихъ еке таъсир ава.

Тарихдин зурба ктабрин чинрай чал гзаф халкъарикай кхъенвай келимаяр агакънава. «Налугъуди, инай туьрк фена», – лугъуда са баябанлух чка акурла грекри. «Мугъулди кайи хъиз ава», – лугъуда лезгийри.

Гьелбетда, девиррихъ галаз халкъарни дегиш хъанва. Накъан вагъши куьчери халкъари къе экономикадин ва техникадин рекъай вилик феи гьукуматар туьклуьрнава. Виликан савадлу ва медени бязи халкъар къе гуйгъуьна ама. Ибур тарихда гзаф себебрилай аслу крар я (чун а себебрал эляч1дач).

Белки, гъахътин усал вахтара, ва я руьгъ усалбурулай арадиз атана жеди ихътин мисаларни: «Лезги намусдилай са къалиян тенбек хъсан я», «Герек хъайила вак1аз буба лугъуда» ва масабур.

Виликан гъи тарихдин ктабдиз килигайт1ани, чаз аквада хъи, лезгийр Къавкъазда чкадин лап къадим халкъарикай я (11 асирдал къведалди тарихдин ктабра лезгийриз – лекьер, маса халкъари – лек1ар, алпанар, аранвияр лугъун гьалтзава).

Са шумуд ц1уд агъзур йисара лезгийр чпин бубайрин чилерал малдарвилел, лежбервилел, аскервилел ва маса пешекарвилерал машгъул яз, душманрикай чпин чилер хуьз яшамиш хъана.

Къавкъаз дегьелра лап гуьзел, авадан чкайрикай сад тир, регъпатанни мегъпатан географиядин, алиш-веришдин ва сиясатдин жигъетдай важиблу

рекъерал алай лезги чилерал гзаф чапхунчийрин вил ацукънай, ва абур лезги чилел къузгъунар хъиз алт1ушнай.

Чи баркаллу бубайри лезги чил хвена ва чпин т1варар чи тарихда нурлу авуна. Лезги турунин гъайбат гзаф душманриз акуна. Лезгияр Къавкъазда къадим халкъарикай тирди лезги халкъдихъ галаз алакъада авай т1варари успатзава.

Лезгийри Къавкъаз дагъдиз («къав къаз»), лезги туьнт къуьлуьниз (лезги къуьл, лезгинка, лек1ури ва мсб.) т1варар гана.

Лезгийриз дуьнйадин медениятдин тарихда къадимлубурукай сад тир, вичихъ саки 3000 яш авай «Шарвили» эпос ава.

Лезгийриз ва лезги хазандик акатзавай халкъариз (чи девир алуькдалди 8– асирдилаь) X-XII-асирралди Алпан (адаз мадни Арран, Алван, Алуанк, Агъванк лугъудай) гьукумат хъана. 3-4 – асирдилаьлезгийрихъ вичин к1ел-кхьин хъана.

Алпанриншаррар (пачагъар) хъайи Арасан, Шарр-Гиран, Вигърудин, Вачедин, Вачегъанан, VII-асирдин зурба шаир Давдакъ Карталан ва «Алпанрин тарих» ктабдин кирамМоисей Дасхуьруьнвидин, XII-асирдин зурба шаирар тир Низамидин, Хаканидин, Месхетидин, Кра Меликан, шаир Миграгъ Къемеран (XV-асир), шаирар тир Факъиран, Мискин Велидин (XVI-асир), Лезги Салигъан, Куьреви Имаман, Лезги Къадиран, Цилингви Бук1адин ва мсб. (XVII-асир), Ялцугъ Эминан, Къуьчхуьр Саидан, Лейли Хануман (XVIII-асир), Етим Эминан, Мирзе Гъасан Алкъвадарвидин, Чилихъ Абдулгъамидан, Ст1ал Саядан, Кесиб Абдуллагъан (XIX-асир), Ст1ал Сулейманан, Алибег Фетягъован, Хуьруьг Т1агъиран (XX-асирдин эвел) баркаллу т1варари бес гъар са лезгидин рик1ик дамахдин лувар кутазвачни?

Ихътин зурба т1варарик лезги руьгъдинтарат1ар хъайи ксарин т1варарни акатзава: пуд (туьркверин, персерин, урусрин) ц1ун къула лезги гьукумат патал женг ч1угур Гъажи Давудан; лезги ханлух хвейи ва

кбилдин лезги гьукумат туклуьриз алахьунар авур Фетяли-хандин; Дагьустанда ва Чечнеда къарагъай муьруьдвилдин тарикъатдин илимдин диб эцигай Ярагъ Мегъамед.

Гьар са девирда ва къецин макъамда чахъ бажарагълу, уьтквем, къегъал рухвар гзаф хъана ва ава.Лезгийрин руьгъдин хазина гьич са халкъдин ирсдилаьни усал хъайид туш.

Амма чи руьгъдин хазина, гъайиф хьи,чал сагъдаказ агакънач. Сан-гьисаб авачир къван чи чилелай фейи чапхунчийри чи хазинадиз цлай ягъна, руьхъ хьиз, чукурна. Амма къе чал агакънавай гъа тлимил зерредаьни аквазва хьи, чи тарих, чи меденият, чи ирс зурбади я. Адакай гъатта са шумуд къунши халкъарини менфят къачуна, гзаф терефар чпин к1вачихъ ягъна.

Шумудни са женгерин цлаярай акъатай лезги ирсдиз анжах инкъилабдилаь гуьгъуьнин йисара хъайи зиян иллаки гзаф я.

Азербажанда алпан кхьинар алай къван къванер, абур эрмени кхьинар я лугъуз, пуч авуна. Арабдалди кхъей къван вири ктабар, кхьинар тергна, халкъдин савадлу алимар, чпелай кар алакьдай пешекарар телефна. Чавай дин, иман къакъудна, чи къиле тапан ва начагъ коммунист иман туна.

Виликдай гъаят агалун, к1вализ дап1ар ягъун чидай адет тушир (виликдай гъаятар къакъан къванцин баруйра ва ракъун варара твазвачир). Жемят кесиб тирт1ани, хуьрера угъри-къучи аквадацир (ва я абур лап къериз жедай).

Мектебра п1ап1рус ч1угвадай сад-къве куьчебацан авайт1а, абуруни гъажетханайра чуьнуьх хъана ч1угвадай. Ички хъвадайбур гена тлимил жедай. Ахьтинбурни вагътесузар яз вири хуьруьз ашкара тир.

Хуьруьн жегъилри кимерал къуватдин акъажунарадай. Къванер хкаждай, къванер яргъаз гадардай, гъилер тухудай, багълара туп-лаш къугъвадай, юкъварар къадай, балк1анраллаз чамарардай.

Гила лезги хуърера пиянискаярни анашистар къалин хъанва. Чинрал маскаяр алукулиз къучийри жемятдин квалер атлузва.

Халкъдин, жемиятдин къанажагъ хкажунин карда чапдин ва сесинин такъатрин таъсир иллаки еке я. Гъар са четин береда жемиятдиз дуъз рехъ къалурун, адан руъгъ хкажун, виликди физ куъмек гун, халкъдиз вичин дуланажагъ хкаждай рекъер къалурун, миллетдин вилик акъвазнавай важиблу къайгъу-зат акун ва ам халкъдиз ашкара авун, халис миллетпересар акъалдарун – ингъе а такъатрин бязи везифаяр.

Социализмдин вири девирда чи медениятдин багъда тивех квачир емиш хъанач. Соцдевиридин чи шаирар (Сулейманалай гъейри, гъадани соцзаказ къилиз акъудун яз большевизмдиз бахшнавай эсерар квачиз) садни виридуьнйадин медениятдин дережадиз акъатнач.

А девирди вичин идеяр къиле тухудай пешекарарни хана вердишарна. Газетрин, журналрин, радио- ва телекомитетрин редакторар, чеб тупал устаярни хъуй, анжах КПСС-дин цларцлеваз фидайбур хъурай, лугъуз хкъягъзавай. Гъавилай чи эдебият, къадар акваз, ери авачирди хъана.

Ваясуз эсерри келдайбурун тям чурна, гила жемятдин арада эдебиятдал рик алайбур лап тимил ава. Гъатта кхъизвайбуру гила чпи чпин эсерарни келзамач. Гъатта вичи кхъей эсерар эвелни-эвел гъа кхъизвайдан хзанди (аялри, папа, диде-бубади, вах-стхади) келзавач, ва я абур а эсеррин гъавурдани акъазвач (чал чидач).

Белки, гъахъни я жеди ик лугъузвай бязибур: «Я стха, вичин аялри «папа-мама» лугъузвайдавай, вичин хзанда садни лезги чалалди рахан тийизвайдавай заз вуч цийи гаф-чал чир жеда? Вичин аялриз герек авачир кхъинар маса низ герек я?»

«Валлагъ, гъикъван рахух лагъайтлани рахазвач лезгидалди. Куъчеда, аялрин бахчада, мектебда, радио-телевизорда – вирина урус чал я авайди. Бес чна чал гъик чирда?» – арза ийида бязида.

Гьелбетда, себебар гзаф жагъида. Амма инсанри чпиз япон, чин (китай), ингилис, френг, дойч ва маса чӀалар чирзава эхир. Яраб и чи лезги чӀал гьакъван четин, гьакъван усал чӀал ятӀа?

Вири чӀалар (чилиин винел алай къван) хъсанбур я. Амма виридалайни хъсанди, ширинди, рикӀиз чимиди жуван дидедчӀал я. Эвелни-эвел дидедчӀал течир инсан саки са ажайиб дуьнӀадикай магърум тир кас я. Милли медениятдикай, эдебиятдикай, тарихдикай. Тарихдин ирсни чахъ дамахдинди ава.

И цӀарарин сагъибди вичин веледриз лезги чӀал гьар урус гаф акъатайла пелез тӀампӀ ягъиз чирайди я. Гьелбетда хьи, чун авай и шартӀара лап хъсандаказ, тамамдаказ дидедчӀал чирдай са мумкинвални арадал алач.

Гьар са диде-бубадиз кӀевелай чирхьун герек я: урусдалди рахаз, жуван веледдикай халис лезги ийиз жедач. Лезги къилих авай, лезги ацукьун-къарагъун, рахун-гъуьрмет чидай, жуван диде-бубадин, хайи чилин, чӀалан, културадин, тарихдин къадир чидай лезги велед, миллетдин гражданин, миллетчи хкудиз жедач. (Инал заз «миллетчи» гафуниз гъуьрмет хкиз кӀанзава. Куьз лагъайтӀа миллетчи – жуван миллет кӀани кас, «патриот» лагъай чӀал я. «Миллетчи» чна, адет яз, «миллетбаз» гафунихъ галаз какадарзава).

Алай вахтунда чаз иллаки халисан миллетчияр – патриотар лазим я. Чи миллетчивили маса са халкъдизни зиян гудач (чун къадардиз тӀимил халкъ тирвиляй). Чи миллетчивили анжах чи милли руьгъ хкажда, чи лезгивал хци хъийида.

Лезги мани

Милливал хуьн паталди, хци милли къанажагъ арадал гъун паталди, эхирки, халис ватандал рикӀ алай миллетчи инсан тербияламиш авун паталди манидин, музыкадин таьсир зурба я. Дидедин лайлайдилаь,

женгинин макъамдилай, халкъдин манийрилай гатлунна алай аямдин цлийи манийрал къведалди.

Амма, гъайиф хьи, лезги мани жемятдал къериз-цларуз агакъзава. Хуърера вичин тайин нубатдин вахтунда (экуьнахъ ва нянихъ) эфирдиз экъечлна, лезги гунугар ахпа кис жезва. Амай вири вахт урус члалаз серф авунва. Куьз ятлани лезги районра гьар йикъан нисинихъ азербажан концерт гун адет хъанва. (Гуржи, авар, дарги ва маса районра, хуърера азербажан манияр гузвач эхир!) Бес чкадин радиоузелдивай къванни лезги члалалди интересни гунугар гъазуриз жедачни? Чахъ халкъдиз лугьудай гаф-члал, маса къайгъуяр тлимил авани? Тахъайтла лезги гунугар гъазурун, концертар гун гъакъван гзаф четин кар ятла?

Гъикъван фад чун азербажан авазрин таъсирдикай азад хъайитла, гъакъван фад чи начагъзавай руьгъ сагълам хъижеда.

Радиодай гилани СССР-дикай, («СССР-дин чил кланда заз»), комсомолдикай («Вилик, вилик физва клвалах, комсомол, партиядин, халкъдин дамах комсомол»), коммунистрикай, КПСС-дикай («Амма зун вавай къакъуд жерид туш, эллерин дамах азиз партия»), халкъарин арада гъакъикъатда авачир дуствиликай («Чан Азербажан, чан Дагъустан») манияр ягъдайла, «Яраб ибур гилани ксанма жал?» – лугьур суал къведа. Гъа инай аквазва чи руьгъдин «мягъкемвилин» дережа.

Урусар фадлай чпи чал илитлай куьгъне рекъелай элячлнава. Бес чун вучиз а рекъиз икъван вафалу яз ама?

«Валлагъ, чан бала, – лугьузва заз са лезги дидеди, – и радиодиз яб гайила, гъамиша анай «кая-къея» ванер атайла, мадни зи ийир-тийир жезва. Заз яшамиш жез хуш амукъзавач».

Яраб ишеларзавайбурун макъсад вуч ятла?Ихътин гьалари жемятдин руьгъдайвегъезва эхир! Ам сустарзава. Дуьз рекъелай алудзава.

Эгер начагъдаз духтурди: «Ви гьал накъ хъсан тир, вун йугъкъандивай усал жезва эхир», – лугьуз хъанайтла, адан эхир яргъалди

фидач. Амма гьак1ни дарвиле авай чи халкъдиз гьар йукъуз къе ик1 хъана – накъ ак1 тир, лугъуз, жемьтдин кьил кьилелай алудзава. Ихътин баядар ягъдалди, халкъ девирдин ц1ийивилерихъ галаз танишарайт1а, адаз вуч авун лазим ят1а, гьик1 кьилхуьдат1а, дуьз рехъ къалурнайт1а, зи фикирдалди, пис жедачир.

Чи ч1ал

*Лезги хуьре к1вал амай къван,
Рик1е халкъдин т1ал амай къван,
Чахъ чи дидедч1ал амай къван
Сагъ я лезги халкъ!*

Ч1ал миллет хуьзвай къалханни я, турни.

Ч1ал квахъай миллет вични квахъда (гъатта халкъ вич квахъ тавурт1ани. Месела, латин ч1ал (латар, лацар) квахъна, латинар чеб италивийрик акахъна).

Ч1ал амуькбайт1а (халкъ акахъна ц1райт1ани), а миллет амуькда (месела, урус ч1ал ама, амма халис урусар чеб гзаф миллетрик какахъна ц1ранва).

Чи ч1ал къвердавай усал жезвайди чна вирида гьиссзава. Гъатта эхиримжи са 20-30 йисан къене чи хуьрера, чи кимерал лезги ч1ал эхик хъанва. Рахунра гзафни-гзаф урус, азербайжан гафар ишлемишзава, ч1ал харчи жезва.

Чи хуьрериз хъфизвай автобуса ван къведа ваз, гъатта чпиз са артух савадлудаказ урус ч1ал течизвай диде-бубаяр чпин биц1и балайрив урусдалди рахада. Яъни, амайбурун вилик абуру чпин «културнивал», «грамотнивал» къалурзава. (Лугъун хьи, чи ч1ал иран, араб, туьрк, урус ва са гзаф маса ч1аларай фадлай гъатнавай ва илим ва техника вилик финивай мадни гъат хъийидай гафар чавай гадриз жедач. Ч1алари сада садаз таъсир авун – им т1ебии кар я. Амма и карда къадар, харчисузвал герек я).

Гъатта чи хуърерани бязи хзанра ва я хзандай къеџел лезгийр чеб чпив урусдалди рахада. Ч1алан гъурмет хкажуни хзанрилай кьил къачузва. Ахпа ам мектебда давам хъижезва. Мектебда дидедч1алан, тарихдин малимрал еке къал ала. Эвелимжи абур чеб халис миллетчийр, жуван тарих, меденият, эдебият чидайбур хъана к1анда. Чи миллетдин, чи ч1алан къисмет вичелай аслу тир чи жегъил несилдиз халис лезгивилелди тербия гуниз еке бажит авут – им чи кьилин, важиблу милли месэла яз малумарун ва ам гъиле къун алай вахтунин ва чи миллетдин къисметдин т1алабун я.

Чи ч1алан къет1енвал, сеслувал, везин квахъунин себеб гилани чахъ чи ч1алан фонетикадиз (сесериз, ванциз) хас тир талукъ алтабат тахъун я.

Чи ч1алан алимри, пешекарри чи вири гъарфар арадиз хкун лазим я. Чи алтабатдай нефес галачир ахъатушир сесер къалурзавай гъарфар квахънава: ж – жилд, т – тар, п – пар, ч – чар, к – кар, з – варз, цаз, ц – цуьк, «аъ» – ваъ, фуъ.

Амма чи алтабатдиз чахъ авачир гъарфар атанва: Щ(гафарганда адан къаншарда са гаф къалурнава – щётка (?), Ъ (твёрдый знак яз ваъ, АЪ гъарф яз хвенайт1а хъсан тир), Ю гъарфни чи алтабатдиз гъунин чарасузвал авачир, вучиз лагъайт1а Ю сес лезги ч1ала вич авач, ам анжаз урус ч1алай къабулай бязи гафарихъ галаз атана.

Дуьнйада илим ва техника вилик финивай, чаз пуд ч1алал эляч1ун герек жеда: 1) дидедч1алал; 2) урус ч1алал; 3) ингилис ч1алал. (Ингилис ч1ал виридуьнйадин медениятдин, илимдин ва техникадин ч1алаз элкъвенва).

Чи суварар

Халкъдин ацукъун-къарагъун, адан ирс, кьилих, адетар милли суварра гъатнава. Ихътин суварар чи рик1ел аламат1ани, абур къвез-къвез квахъзава: Цуькверин сувар, П1инийрин сувар (К1ару), Къуьгъверин сувар, Цан цунин сувар – Эвелцан, Бегъердин сувар Дул, Яран сувар... Чахъ ц1ийи суварар ийидай делиларни пара ава: лезги халкъдин

къагъриманвилини «Шарвили» эпосдин, «Къванцигада», «Руш къугъвай син», «Ч1улавкъил» – къагъриманвилини манийрин, Алпан гьукуматдин, лезги (алпан) кхьинрин, куьгъне хуьрерин, лезгийри Румдилаини Эрменистандилаи саки 270 йис вилик хашпара дин къабулуниин ва маса суварар... Ихьтин вакъиайрииз ва лезги къагъриман рухвайрииз тимталар хкажунни чи несилдин ватанперес тербия паталди пара важиблу кар жедай. 1991-йисан 28-сентябрдиз Къасумхуьрел лезги халкъдин 3-съезддал Лезги автономия малумарнай. Зи фикирдалди, и йугъни сувар хьиз къабулнайт1а хъсан жедай.

Лезги културадин ва тарихдин йал галай и суварар чна вахт-вахтунда еке гъазурвилеривди тухуни чи милли руьгъ, милли меденият мадни мягъкемарда, мадни девлетлу ийида.

Чи кимер

Хуьруьн жемятдин гьал-агъвал, дуланажагъ, яшайиш, шадвилер ва пашманвилер, хийир-шийир, агалкъунар ва татугайвилер, гъвеч1и месэляяр ва еке къайгъуяр – виликдай вири кимерал гьялдай. Ким – чи халкъдин камаллу несигъатчи, адиллу къанунчи, илимхана тир.

Гьелбетда, жемятдин яшайиш дегиш хьуникди кимерни арадай акъатзава. Амма хъсан адетар, хийирлу крар хуьн – им чна чи пакадин къисмет, чи гележег хуьн лагъай ч1ал я.

Чи миск1инар

*Дин гадарна,
amma квахъна инамни...*

Алатай 73 йисан девирда коммунист идеологияди чакай атеистар, яъни аллагъсузар авуна, имансузар авуна.

Чавай чи дин вахчуна, заминда чав тапан, бизнесуз идеяяр вугана. А идеяйрини анжах жадуьрииз, чалкечиррииз, еке дережадин угърийрииз, коммунист-гъакимрииз къуллугъ авуна.

Дуствал-дуствал лугъуз, чал чи къамал ацукъдай, чи к1улаз акъахдай «дустар» илит1на, стхаяр-стхаяр лугъуз, зилийри хъиз чи иви хъвадай, чун чпелай усал яз, ажуз яз къадай «стхаяр» хъана.

Къе аквазва чаз, имансузвили чи арадиз ичкибазвал, наркоманвал, ченгивал, угъривал гъана. Эгер чна чи рик1ериз иман хкун тавурт1а, чи эхир, чи миллетдин эхир берекатлуди жедач.

Хурера миск1инар эцигун, туьхк1уьрун, кардик кутун лазим я. Къуй к1андайбуру тамам мусурманвилелди вири къайдаяр чиррай. Вахт ва хуш авачирбуру чпелай алакъдай жуьреда диндал амал авурай. Анжах къуй гъам миск1индиз фидайдан, гъам миск1индиз тефидайдан рик1из яваш-явашдиз имандин берекатлу экв хтуруай. Къуй гъар садан рик1е вичин Аллагъ хъурай.

73 йисан къене чи келледа цайи идеологияди чаз хийир ганач. Октябрияр, пионерар, комсомолар гъак1ан сияси къугъунар хъана. Абуру жегъил несилдиз тербиядин са терефни тамамдаказ эвезнач. Аксина, чи бубайрин тербиядин бинейар квадарна.

КПСС-дин агъавал авур йисара азад инсан, вич вичихъ ягъунвай инсан, чирвилер авай инсан а системадиз лазим тушир. Урус писатель Андрей Платонова лагъайвал, а девирдин къилин принцип «къил хкажмир, виридакай хкатмир, тахъайт1а вун къиливай жеда» тир.

Алатай девирдиз герек татай, бакара тахъай инсанар къе чаз герек я. Чна гъахътин инсанар арадал гъун, ч1ехивун герек я.

Вахт виридалайни зурба, камаллу дуванкар я. Вахтуни вири вичин сафунай ягъда, вири къалурда – гъим пч1и тир, гъим къени тир.

Иншаллагъ, къе гъахътин вахт атанва. Гарув вугай хазина, чк1ай берекат к1ват1 хъийидай вахт.

Чи уьзденвал

Лезгияр тарихда малдарвилел, чубанвилел, лежбервилел, мейвачивилел, малдарвилел, чубанвилел машгъул хъана. А пешейрилай

гъейри лезгийрик арасар (аскерар), заргарар, фялеяр, каркачияр, гамаринни-къаличайрин, чатун, яракъдин, хъенчлин, кларасин, къванцин, эцигунардай ва маса пешейрин устларарни хъана.

Лезгийрихъгъаклни уъзденар, яъни азад лежберар хъана. Лезги чилерал луквал хъайиди туш. Лезгидиз виридалайни гзаф азадвал, адалат кландай. Гъавиляй уъзденвал лезгидин къилихдай, адан руьгъдин истемишунрай къвезвай.

Лезги чилерал 90% хуьруьн майишатда зегъмет члугвазвайбур, лежберар, малдарар, майвачияр тирвиляй, чилин месэла лезгияр патал къилин месэла я. Гъар са лезгидикай азад лежбер (яъни уъзден) хъун паталди, гъар сад чилин сагъиб хъун паталди, эвелни-эвел чилер лежберрив вахкун чарасуз я. Чна лезги чилерал уъзденвал арадиз хкана кланда. Жуван хсуси чилел зегъмет члугвазвай азад лежбер дамах гвай инсан жедайвал. Ахътин инсанрин рикле луквал, жадувал, кичл амукъдач. Абурукай лезги чилин дамах ва лайихлувал хкидай несилар жеда.

Чи къилевайбур

Гъар са халкъдиз вичин «бедендиз» лайихлу «къилни» жеда. Чи къилевай гъакимар, чи депутатар – абур вири бес чна сес гуз хкъгъайбур тушни? Яъни чна чаз, чи акъулдиз, чи руьгъдин тлалабунриз, чи меденивиз лайихлубур тушни хкъгъзавайбурни? Эгер абур лайихсузбур хъанатла, эвелни-эвел тахсиркарар чун жезва. Эгер абуру пис клвалахзавайди чаз аквазватла, им чи начагъ къанажагъ хъсан жез гатлунзава лагъай члал я.

Ша чна лайихсузбур къулухъ, лайихлубур вилик кутан – вири чи гъиле ава. («Зи гъиле вуч ава, зун са гъвечли кас я», – лугъузвай касди виликамаз вичин усалвал хиве къазва ва гъахътин касдиз гъахътин гъакимарни хас я. Ахътин касди вичи зегъмет члугвадач. Паталлайдан девлет гъисабда. Накъандахъ шел-хвал ийида).

Чи садвал

Чакай халисандаказ битав, азад миллет хьун паталди, чи гележег, чи кьисмет хьсан хьун паталди, чи эсилрин берекатлу ирс несилрал агакьун паталди, эхирки («гьик1ин-вучин», «кая-кьея» падежрай акъатна) чи агьва`л, яшайиш, дуланажагъ авадан хьун паталди, эвелни-эвел чун жуван чилин халисан иесияр хьун лазим я.Герек, са патахъай Азербажанди, муькуь патахъай Дагъустанди чпиз к1андайвал (чи халкъдин ихтиярар кваз такьуна) чи мал-девлет нагъд тийин. Герек, чи чилин мал-девлет чи халкъдал гьалтин.

Мус кьведа бес а йугъ? Гьик1 кьилиз акъатда бес а макьсад?

Анжах чи халкъ, сад садахъай гужуналди галуднавай чи халкъдин кьве пай сад хьувурла! Чи чилер сад хьувурла!

Рик1е, ругьда, ивида и пак мурад туна, авуна к1анда чна чи вири к1валахар. Гьар йукъуз, гьар макъамда, яваш-явашдиз а мураддихъди мукьва жез-жез.

Герек, вири чи сиясат, вири чи экономика анжах гьа пак мурад патал кьурбанд ийин. И рекъе са нукьсандин, са к1ус манийвалзавай гьар вуж расалт хъайит1ани, ам кьерех ийин.

И кар арадиз акъудун паталди эвелни-эвел чаз Лезги гьукумат лазим я (Лезги гьукумат чи халкъдин 3- съезддал 1991-йисан 28-сентябрдиз малумарнай. И йугъ чи милли сувар хьун лазим я).

Исятда чаз кьулай вахт атанва: чна Лезги гьукумат кардик кутун лазим я. Гьам Дагъустан, гьам Азербажан гележегда федератив гьукуматар жедайдал шак алач. И карда чаз шерикарни вири Дагъустандин ва Азербажандин миллетар жеда.

02.1992.

ТІЕБИАТ ХУЪН, ТІЕБИАТДИ ЧУННИ ХУЪДА

Пуд булахдин суза...

Къулан-Ст1алринни Агъа-Ст1алрин рекьер какахъзавай хевел дугуна «Пуд булах» т1вар алай булахар ала. Са девирда инаг пара гуьзел чка тир. Рекье галатна йал акъадарзавай гъар сад мелгъем хътин цикай хуп1 авуна, т1ебиатдикай леззет хкудиз, зурба къавахрин ц1ару сериндик ацукъдай. Гила лагъайт1а, инаг къарни гъашемар акахънавай улегъандиз элкъвенва, иникай бязибуруз чпин машинар чухъуьдай чка хъанва. Я ацукъдай са чка амач, я виликан къацу серинар амач. Машинрин йагъ квай йатар гзаф тарар, надир набататрин (палтакъушрин, ч1ухлумп1арин) къенер, марваррин, жик1ийринвалар, данахъиранар, беневшаяр, мулд цуквер экъеч1завай ч1уарар къурурнава.

Бес и чкадин иесивал ни ийида?

Къарасу квахъна...

«Пуд булахдила» са виш метри винихъди гзаф булахар акахъна арадал атай т1ебиатди аламатдаказ теснифай женнетдин п1ип1 – зурба нишрав авахъзавай (ст1алвийри и чкадиз «Къарасу» лугъуда). Эвел и Къарасу гъасилзавай булахар хкатзавай чкадин къилихъ Къулан-Ст1алрин Калининский колхоздин маларин фермаяр кутуна. Гьелбетда, михи булахарин хъвадай йицерик фитерин йатар какахъ тавуна амукънач. Гуьгъуьнай а булахар вири гунгара туна, Къасумхуьрелай ц1ийи Дарк1ушрал агакъдалди райондин хуьрериз йатар тухвана. Идакди Къарасу ва адан къерехра авай ажайб ва надир набататрин кулкусар къурана, иниз къвезвай нуьк1вер, къушар квахъна. А булахарикай, гьелбетда, Къасумхуьрелай Дарк1ушралди хуьрерин вири агъалийриз йатар хъана (анжах к1унт1арал алай пуд Ст1алриз ваъ). Эгер дуьз эгеч1найт1а, т1ебиатдин ихътин гуьзел чка хуьзни жедай, адакай лазим

къайдада хийир къачузни. Амма гъа герек береда я Ст1алрал, я районада гуьзелвилини къадир чидай руководителар хъанач.

Меденият девиррин гарарив гун тийин...

Совет гъукумат чк1идай йисара Агъа-Ст1алрин Терсепул дугуна авай К1еледин к1унт1 чк1урна, анаг бензозаправка эцигна (налугъуди, заправкаяр т1имил авай ва абур эцигдай мад чкаяр къит тир!) Крадин къведлагъайварар хъайи инал, к1унт1ал къеле хъанай, гъавиляй и чкадизни К1елед к1унт1 лугъузва. К1унт1нин к1ане багъда К1еледбулахни ава. К1еледин тарих Куьредин (Крадин, Терсепулдин) тарихдихъ галаз сигъ алакъада ава.

Патав гвай багълара К1аруяр (П1инийрин Суварар) тухудай. Гилад лагъайт1а, жемьтдин пай квай вакъфдин багълар амачирвиляй, п1инийрикай магърум хъана, чи халкъдин рик1 алай К1аруни квахъна.

Шумуд йис я къешенг ранглу суваррикай сад тир Цуькверин Сувар тухун тийиз. Лезги халкъдин лап къилин суваррикай тир Яран Суварни лазим къайдада ва гурлувилелди хъийизмач. Яран Суварин адетар арадиз хкун, абурал амал авун чи милли меденият хуьн паталди зурба къуват я эхир. Куьне садра фикир це, дуьнйадин гъи пип1е ават1ани, вири лезгийри садхъиз, Яран Сувар хуш къабулун паталди са гъафте амас (саки 15 мартдилай 4 апрелдалди), цамарихъ яру гълалар кут1унзава. 21- мартдин негъениз Яран Суварик ц1аяралди, лаванралди, барбийралди зур кутазава. Суварин йикъара яран хуьрекар (т1ач, семен, гит1, ангула, сав, мехк1уьт, нат1уфа, хъчад афарар, цикленар, ч1иргъинар, хъикъифар ва мсб.) гъазурзава. Зарафатдин манияр, ч1алар лугъуз, «ну-нуяр» ийиз, к1валба-к1вал къекъвезвай «ц1егъериз», къабачийриз яран паяр гузва. Яраз к1анибуру (ярди ярдиз) чпи чпиз яран гъверер – яргъверар ва к1анивилини маса лишанар пишкешзава (Святой Валентинан сувар, «валентинкаяр» пайда жедалди агъзур йисарин вилик лезгийрихъ авай адет!)

Яран йикъара цамунихъ яру гъал галай кас гъина акуртлани, гъасятда ам лезги тирди чир жедай. ГъавиляйЯран Суварин йугъ – 22 март Виридушъадин лезгийрин садвилин йугъ язни къабулун лазим я.

Къацу женнет – Кпулйатар...

Къулан-Стлалрин дугуна авай «Кпулйад» тлвар алай чка течир кас Лезгистанда бажагъат ава жеди. Иниз, дегъзаманрилай эгечлна, чпин кларабрин йуъзуьрар, кпулар сагъар хъийиз инсанар къвез хъайиди я.

Тлебиатди инаг махарик квай хътин женнетдин гуьзел къацу пипл яратмишнава. Чпин яшар агъзур йисарилай пара тир къадим тарарин къалин гаплалди инсанар паталди гатун зегъем йукъузни и чиг серинрик къеврягъвал, чандиз кфетлу гатфарин хътин гъава хуьзва. Мелгъемдин тлям авай къайи михъи булахрин шур-шурди ва Семен къубудин йатарин, шагъвардив къугъвазвай пешери ва гъар жуьре нуьклеври теснифзавай авазрин симфония хупл гуьзелди жеда! Ада чандик лувар кутада, душъадин вири заланвилер риклелай алудиз тада.

Халкъдин арада Кпулйатар михъи чка хъиз, пилр хъизни машгъур я. И чкадин тлебиат – булахар, тарар, кул-кусар, векьер-къалар михъибур, пакбур яз гъисабзава. Папари, сусари, рушари и пак тлебиатдивай, Тлебиатдин гъуц Тавардивай чпин сирлу мурадар тлалабиз, тарарикай, валарикай гъар жуьредин пекер, гъалар, цлрхер, птикар куьрсарда. Аялар тежесвай сусари – аялар хъун, гъуьлуьз тефей рушари – чпин къисметар бахтлу хъун, са гафуналди, гъарда вичин рикле авай хъсан мурадар къилиз акъатун тлалабда.

И булахрин йатарик купулар сагъар хъийидай дарманар квайди лап куьгъне девиррилай малум я. Са шумуд йикъан суьрсетни гъаз иниз хзанралди инсанар къведай. Гъатта кудай кларасарни гъаз жедай, и михъи чкадай хел-пут атлун тавун паталди. Хуьрекар тлуьрла амукъаяр клватлна хутахдай, тлебиатдиз хасаратвал ийидачир.

Еке биц1илра йатар чими ийиз к1арасин ва къванцин леквера цадай ва а йице начагъбур гъахъдай. Хъуьч1ерикай къуна гъайибур, и йатарикай себеб жез, элкъвена чпин к1вачералди хъфидай.

Гъак1 хъайила, ихътин михъи чкаяр чиркинарун, инаг ичкияр хъун еке гунагъ яз гъисабзава. И ва ихътин маса гуьзел пип1ер кьилдин са касдин хсусият ваъ, гъамиша вири жемьтдин пай квай чкаяр – вакъфаяр хъайиди я. Гъелбетда, эхиримжи йисара Кпулйатарин вахфада пайда жезвай гъар жуьредин кафеьри т1ебиат хуьнуьз неинки къец1 тагун, гъатта ихътин женнетдин пип1ер хуьник чпин пайни кутун лазим я. Тарар, кулкусар ат1уз тун тавун, ишлемишнавай амукъайринни гъашемрин хъуьрттер кутун тавун...

Вири жемьтди, талукъ идарайри рик1ени, мецени са гаф аваз, жуван халкъдин гуьзел маканар хуьн лазим я. Абуру чунни хуьда. Инсанар яз. Халкъ яз. Миллет яз.

2000.

ХАЛКЪДИН АЗАДВИЛИН ПАЙДАХ, РУБЪДИН ПАК ГУЪЗГУЪ

«Асайшидик квай халкъди бахтавар уьмуьрдикай манияр теснифда. Азиятдик квай халкъдин манийра дердер-гъамар жеда, ада вич азаддай къагриманрикайни къегъалрикай хияларда». – ЗиафИварук.

Лекъерин чилел фад-фад къил-тум авачир къван ягъийри вегъез хъана. Садхъана лекъерин тайифаяр, гъана абуру гъар сада са къванцин ккIал – чилерилай цавариз «Къав къаз» дагълар хкаж хъана.

Кутуна лекъери чилик гъарда са цил – багъларни пак рукар, тамар хкаж хъана.

Йад гана Гъуцаркурдал абуру чпин турариз – Алпан гъуцран цIай къугъваз абурун турар хкаж хъана.

Шуткъунна лекъери женгерилай къулукъ перемар – гъекъер, ивияр авахъна вацIар хкаж хъана.

ВацIар какахъна – Кас гъуьлуьн йатар хкаж хъана...

Гъа чIавалай лекъерик мидяйрин тIем акатиз хъанач: абуруз гъамиша Хайи Чили ва Алпандин цIу къуватар гузва.

Лезги тарихдиз вил вегъейла, малум жезва хьи, чи чилерал датIана чара халкъари гъужумар ийиз хъана. Лезги тайифайрин эсилар антIикI ва мадни дегъ девирра Виликвай Азиядин са гзаф халкъарихъ галаз (шумеррихъ, къадим йегъипатанбурухъ /египетвийрихъ, масапатанбурухъ /месопотамвийрихъ, хатрихъни хурритрихъ, къадим грекрихънивавилонвийрихъ...) жуьрба-жуьр алакъайра хъана. И чилерал къил хвейи халкъарихъ ва тайифайрихъ чIаларин, културрин, адетрин мукъвавал авай. Къадим Востокдин тарихдай зурба пешекар И.М.Дьяконова абуруз санал «алородияр» лугъун теклифзава (и гаф эвел Геродоталай атана – Къавкъаздилай Средиземни гъуьлелди ва Виликвай Азиядин халкъар).

Ціийи девир алуцьдалди (инлаймад: ц1.д.а.) V – II агъзурлагъай йисара Ван, Урмия, Гелама вирерин сергъятра Урарту гъукумат к1вачел акъалтна (гекъиг: Урарин т1ул; Арарат дагъдин т1варни и т1варц1елай я). Миттанри (мидяйри) и гъукумат 590– йисуз (ц1.д.а.) к1удайлани урарт халкъар Ван – Урмия ц1арц1елай саки Кефер Къавкъаздалди чеб алайчилерал аламуцьна. Алпанрин (лезги халкъарин) саки 30-дахъ агацьна сихиларВан, Урмия, Гелама вирерин сергъятрилай,гилан Эрменистандин вири чилер, Къарабагъдин вири чилер (Куьрдинни Арасдин ара),гилан Азербажандин вири чилер, регъпатан Гуржистандин чилер – вири галаз, таъ Ч1улада (Дербентда) акъадалди лефпатан Дагъустандин чилералди,аламай. А тайифайри ц1ийи чилерал, ина виликдайни авай чпиз мукъва миллетрихъ галаз санал, VI асирдилай (ц1.д.а.) Алпан гъукумат арадал гъана. И тайифайрикай ванринни асрин сихилар тахминан V – IV асирра (ц1.д.а.) Каспи гъуьлуьн регъпатан къерехдиз куьч хъана, инаг ц1ийи гъукумат кутуна. Гуьгъуьнай асрин ва ванрин шарр Одина и чкадал са пай халкъдихъ галаз вичин стха Вили туна. Вич лагъайт1а, мукъуь паюнин кьиле аваз кефердихъди фена, Скандинавиядиз, Исландиядиз акъатна. Ина яшайишдин ва културадин рекъай лап кьулухъ галамай чкадин халкъари, ракъун парталди ва яракъриракъинал ц1ар-ц1ар гузвай къаркъалар акурла, абур аллагърай кьуна. (Килиг: скандинаврин эпос «Ч1ехи Эдда»). Скандинав эпосда Къавкъаздиз, иллаки лезгийриз, мукъва тир гзаф гафар гьалтзава: Ве, Вили, Один – т1варар, валгалла (женгера телеф хъайи кьегъалрин руьгъер хъфидай чка – «Ваалан к1вал»), Норвегия (нур вегъей «излучающие свет»), Исландия гъукуматдин т1вар (ас ленд «асрин чил»), викингар (вик1егъбур)... Белки, гъавиляй бязи алибри Скандинав халкъарин милли дувулар Виликвай Азиядихъ ва Къавкъаздихъ галаз галк1анва лугъузва. «Ра» т1вар алай дегда аваз дуьнйадилаи ц1ар илит1ай машгъур сиягъатчи Тур Хейердални и зендинин терефдар тир.

Нерен Келеледилай ва Чуладин цлалай(гилан Дербендал мадни Вар, Квевар, Цал тварарни хъана) Арас вацлалди ва Ван – Урмия цларцелди чилерал эклягъ хъайи Алпан гьукуматда «лекьер» твар алай халкъдиз (гилан лезгийриз) мукъва 30-дахъ агакъна тайифаяр яшамеш жезвай. И тайифайри санал, гьабуркай яз, лезгийрини руьгьдин ва имаратрин къетлен девлетлу култура арадал гъана. Куьрелди лагъайтла, I асирда, яъни 43 – йисуз, хашпара дин къабулун, III-IV асирра алпан гьарфарин келехъин хъун, литература арадал гъун (VII асирда Давдакъ Карталан шиирар, Моисей Дасхурьунвидин «Алпанрин тарих», XII асирда Михьитвар Хашан «Къанунар», Низамидин, Хаканидин, Месхетидин, Кра Меликаншиирар ва мсб), хашпара киш (ибадатдин дарамат) Гандзасар ва Бакуда «Лезги мисклин», вишералди манияр, махар, къисаяр, риваятар гьа дережайрикай я. Ибурукайни лезги халкъдал дегъ девирдилай агакънавай виридалайни зурбаруьгьдин имарат Шарвилидикай къегьалвилини эпос я.

Гьар са халкъдихъ вичин руьгьдин лишанар жеривал, «Шарвили» эпос лезги халкъдин руьгьдин арш, тарихдин диб, културадин девлет, члалан къуват, къатлунрин дерин къалурзавай кесерлу ярж я. Гьелбетда, лезги халкъдин къетлен зурба яржарик Гьуцаркур (Шалбуздагъ) ва Шарркур (Шагдагъ) ва мадни лишанар акатзава.

Лезгийрин тарих ахтармишайла ва «Шарвили» эпосда вакъияяр кбиле физвай вахт атлумаила, ихътин къейд ийиз жеда: Шарвилидикай къисаяр халкъдин арада тахминан чи ара (девр) алуькьдалди VI- асирдилай тесниф жезва. Им Алпан гьуцраз ибадат ийизвай, члалариз ва културадиз мукъва халкъари Алпан гьукумат расзавай члав хъана. И стха халкъарик гел, арс, цицлек, ути, микл, цлах, эр (ар /гьер), гарг-эр, клукл-эр, эчл-эр, кард, кас, лаз, кллах, эретл, гьап (хапут), рут, фригъ, фий, тапас, хьил, гил, гел, ликл, лекъ, кур, хен, хъмил, йарчиб, йархул ва са гзаф маса тайифаяр акатзава. Ван ва ас тайифаяр, и партлдикай хкечлна, кефпатахъди куьч хъана (кефпатан муркларин гьуьлериз финиф «Шарвили» эпосдани къейднава).

Аквадай гьалда, икъван пара (саки 30-далай артух) тайифаяр санал к1ват1ун, бубалух теснифун, жуван чил ва гьукумат сан-гьисаб авачир къадар мидяйрикай хуьн ва идара авун регьят кар тушир. Вичелай ихьтин зурба крар алакьай кас а девирда хьайиди – и кардал шак гьиз жедач. Аквадай гьалдай, баркаллу къегьалдин т1вар Вилихьана, шарр-Вили, яьни пачагь Вили.Шарр-Вилиди халкъдин ва гьукуматдин т1ал алай месэляяр гьялна: стха тайифаярни абурун чилер санал агудна, Алпанрин К1вал – Алпан гьукумат тешкилна ва ам душманрикай хвена.

Тарихда гьакьикьатда хьайи а къегьалдикай халкъди махар, къисаяр, риваятар, манияр тук1уьриз хьана. Абурукайни тамам са эпос арадал атана. Гьа ик1, а къегьал шарр-Вили махарин къагьриман Шарвилидиз элкьвена.

Амма «Шарвили» эпос гьак1ан кутугунрикай, махаркай арадал атай зат1 туш. Элди вичин мерд хцин къамат мадни ч1агуриз, рангар ягьиз алахьнат1ани, а вакьийрихь гьар садахь чпин тарих, диб-бине авазва.

Дуьнйада чпихь къадим эпосар авай халкъарин къадар лап т1имил я. Шумеррихь – «Гильгамеш», индусрихь – «Махабхарата» ва «Рамаяна», грекрихь «Илиада» ва «Одиссея» (амни къадим грекринди я, гилан грекринди ваь!), персерихь – «Авеста», осетинрихь – «Нартрикай риваятар», испанрихь «Зи Сидакан мани», немсерихь «Нибелунгрикай мани», французрихь «Роландакай мани», скандинаврихь «Гьвеч1и Эдда» ва «Ч1ехи Эдда», эрменийрихь «Сасунви Давид», къиргьизрихь – «Манас», къалмуьрихь – «Жангар», прибалтрихь «Лачплесис» ва «Калевала», славянрихь «Игоран полкуникай гаф» ва мсб. Мягьтел жедай карни ам я хьи, «Шарвили» эпосдин вакьияяр ибурукай къадим грекрин, скандинаврин эпосриз мукьва я (эрменийрин эпос арабар атай девирдихь галаз алакьалу я).

Вичин къадимвал саки 2500 йисалай артух тир «Шарвили» эпосдин сагьиб лезги халкъни дегьзаманрин медени халкъарин арада эвел жергейра

ава. «Шарвили» эпос анжах са лезгийрихъ хъуни (амай лезги тайифайрин културада ам тахъуни) а кар успатзава хъи, лезгийр вичиз мукъва тайифайрикай къадардиз ва гуждиз виридалайни члехиди хъана. Гъавиляй амай халкъар лезги халкъдин патав жем хъана.

Гъелбетда, халкъди Шарвилидикай къисаяр гуьгъуьнин девиррани туьклуьриз хъана. Са гъахътин къиса ахцягъвийрихъни ава. Са кас хъана пара къуватлу. Гъавиляй адаз вирида «Шарвили» лугъуз, адал «Шарвили» лаклаб акъалтна. Вацлун и къерехдай муькуь къерехдиз хкадардай гъуьжетда клвачерик харар вегъена ам душманри амалдивди клуднай. И хаинвални пагъливандиз вичин ихтибарлуйри авуна лугъуда. Ахцягъа къедалдини гъа «Шарвилидин» клвалин цлар ама лугъуда. Ахцягъвийрихъ гъа «Шарвилидикай» гзаф къисаяр, манияр аватлани, халкъдин гъакъикъи эпос, гъелбетда, а «Шарвилидикай» туш.

Эпосдин къегъал тир Шарвили (Шарр-Вили), винидихъ лагъайвал, Вили тлвар алай пачагъ гъакъикъатда чи девир алуькъдалди саки VI асирда хъана. Шарр-Вили вичин виклегъвилелди, ватанпересвилелди, лекъ тайифаяр ва абурун чилер агудуналди, хайи чил мидяйрикайни ягъийрикай хуьналди машгъур хъана. Шарвилиди вичин бубалухдин азадвал паталди мидяйрихъни парфянвийрихъ, исиррихъни (ассирийвийрихъ) скифрихъ галаз къизгъин женгер тухвана. Халкъди Шарвилидин баркаллу гъунаррикай манияр, риваятар туьклуьрна.

Къенин йукъузни халкъдин мецера Шарвилидикай гъар жуьредин къисаяр, риваятар сагъдиз ама. Гъавиляй «Шарвили» эпосдин са шумуд вариантни малум я. Шарвилидикай фольклордин материалар Абужафер Мамедова, Агъалар Гъажиева, Забит Ризванова, Байрам Салимова, Искендер Къазиева, Айбике Ганиевади ва масадбуру клватлна (алай вахтунда гзаф материалар ДНЦ-дин архивда ава).

Шарвилин суйда лезги халкъди хкъягъиз-хкъягъиз вичин лап хъсан, сечме милли къилихар ва хесетар, руьгъдинни намусдин къакъан дережаяр

тунва: ватандин ва элдин азадвал хуьдай кьегьал, дердер кьезилардай ва рик1ин мурадар кьилиз акъуддай мерд хва, четин йикъан эвердин гъай ва медед... Гъа ик1, къвез-къвез Шарр-Вилидин къамат ва адан баркаллу гьунарар халкъдин меце «Шарвили» эпосдиз элкъвена.

«Шарвили» эпос – имлезги халкъди вичин къагъриман хцикай туйк1уърнавай женгинин мани, вичин пагъливан хциз хкажнавай лап зурба тимтал я. Дидейри чпин ругулриз Шарвилидикай лайлаяр ягъзава. Бубайри чпин эркек веледриз шарвилидин гьунаррикай къисаяр ахъайзава: лезги балайрикай Шарвили хътин кьегьал рухваяр хьун паталди; хайи чилни дидедч1ал, хайи тарихни меденият хвена чпин веледрал агакьарун паталди; веледрикай Шарвили хътин кьегьалар хкудун паталди...

«Шарвили» эпос лезги халкъдин руьгъдин паспорт я. Шарвили лезги халкъдин азадвилдин тарат1 ва руьгъдин пак гуьзгуь я. Эпосдин кьегьал тир Шарвилидикай чаз руьгъдин азадвилдин, милли абурдин ва лайихлувилдин чирагъ хьанва.

1989-йисуз общественный тешкилатрин арада сифтебурукай яз Дагъустанда тешкилай лезги културадин маканни Шарвилидин т1варц1ихъ галаз алакъалу я. «Шарвили» културадин маканди миллет паталди важиблу са гзаф мярекатар кьиле тухвана: «Лезгистан-Алупан» журнал (1990-1996), Магъачкъалада «Лезгистандин авазар» фестиваль (1991), Туьркияда авай лезги хуьрериз фин ва абурукай кхьена райиж авун (1992), Варшавада гьисаб т1имил тир халкъарин ихтиярриз талукъ Регъпатан Европадин Форумда иштаракун –(1994), Дербен шегъерда ашукьрин фестивал тухун (2003) ва мсб.

2004 – йисуз културадин макан «Шарвили» Дагъустандин жемиива мергъе метлувилдин фондуниз элкъуьрна. 2000-йисалай гат1унна «Шарвили» фондуни гъар йисуз июлдин эхиримжи кишдиз Ахцягъа «Шарвили» эпосдин суварар тешкил авунин кардани иштаракзава.

Акьалзавай несил ватанпересвилин гьиссералди вердишарун паталди Шарвилидин къаматдин таъсир зурбади я. Вичин суйда лезги къилихдин лап хъсан терефар цІранвай Шарвилиди чаз хайи чил, халкъ, чІал, тарих, култура кІанарзава, абурал дамах ийиз тазва. Шарвили чаз баркаллу крарин ва хъсан хесетрин даим ибрет я: маса халкъарин руьгьдин имаратризни гьуьрмет авунин, дуствилиз вафалу хьунин, гафунин кІевивал хуьнин, касперес хьунин, зегьметдихъай ва четинвилерихъай кат тавунин, керчеквилихъ ва адалатдихъ ялунин... Адан хесетар, чаз хьиз, къвезмай несилризни руьгьдин милливилин ва михъивилин таъсирлу чешне яз амукъда. Лезги халкъ сагъзамай къван.

«Шарвили» эпос лезгийрин ва лезги чІалан хзандик квай вири халкъарин тарихдин ва културадин са чІавузни туьхуьн тийир рагъ я. Ам чи ватандин ва гьакІни виридуьнйадин цивилизациядин руьгьдин хазина, эменнагъ я.

Лезги халкъдин хъсан адетрихъ ва («Эвел цан», «Яран сувар», «Цуькверин сувар», «Піинийрин сувар – КІару», «Дул», «Авадан») суваррихъ галаз,чи халкъдин баркаллу рухва Имам Яралиеван теклифдалди ва гьар йисан куьмекдалди «Шарвили» эпосдин суварни тухузва. И сувар лезги халкъарин лап рикІ алай сувариз элкьвенва. Адет хъанвайвал, и суварик анжах баркаллу, мерд, къагьриман рухвайри къил кутазва.

Шарвили гьамиша чахъ гала, ам чи арада къекъвезва. Кьилел бедбахтвал атай четин береда, КІелед-Хевел экъечІна: «Шарвили! Шарвили! Шарвили!» – лагъана пудра эверун бес я: ам тадиз чи куьмекдиз атана акъатда. Амма, шукур Аллагъдиз, ахьтин четин бере чи кьилел татурай!

Шарвилидикай мани

*Душмандин къил галудайди,
Лекьерин чил агудайди,*

*Пайдах виниз акъудайди,
Элдиз садхъухъ лугъудайди
Шарвили я! Шарвили чи,
Акъудайди тIвар виниз чи!*

Припев:

*КIеледхевяй гъарагъ лугъуз,
Я, Шарвили, къарагъ! – лугъуз,
Ви залан тур синагъ! – лугъуз,
Атайла, эл уъзягъ! – лугъуз,
Чи Шарвили хкведа мад,
Чилел мани элкъведа мад.*

*Селдин хура акъадаиди,
ВацIал бандар храдаиди,
Тик синерал къугъвадаиди,
Тебиатдив рахадаиди
Шарвили я! Шарвили чи,
Акъудайди тIвар виниз чи!*

*Чи Шарвили саламат я,
Зарба шив са аламат я,
ЧIехи тур са къиямат я,
Элдин мани тамамат я:
Шарвили чи! Шарвили чи,
На акъудна тIвар виниз чи!*

*Лезги эллер, агата куън,
Ахвара суст жемир секин,
Жуван чилел хъухъ куън эркин,
Мидяяриз гумир мумкин –
Веси я чаз Шарвилидин,
Даим вичин тIвар вине тир!*

(2000- йисан Шарвилидин сувариз гъазурай рахунрай).

ЯРАН СУВАР – РАКЪИН СУВАР

Лезги халкъдихъ, гьелбетда, милли суварар гзаф ава: «Цуькверин», «Цанин» (Эвелцан), «Къуьгъверин» (Сифте ргал), Пинийрин (Клару)... Амма виридалайни халкъдиз силлиди Яран сувар я (*йаран* кхъенайтла, гена дуьз тир, вучиз лагъайтла ик1 кхъини гафунин суй къалурзавай лишан *й* хуьзва; и лишандик «эқв, яр, ярувал», «хъун, аваз хъун» манаяр ква).

Яр вичихъ гзаф манаяр авай гаф я. Лезги ч1ала и гафунихъ ихътин манаяр ава: 1) яру тав; ярувал; 2) рагъ экъеч1дайла ва я рагъ ак1идайла цавун к1аниз ягъдай тав; 3) рагъ, ракъинин къуьтхвер т1вар (йар – ра/й/); 4) иер, гуьрчег; иерди, гуьрчегди; 5) к1аниди, багъади, азизди; адахли; 6) лезги йикъарганда гатфарин варцарикай садан т1вар, (21 мартдилай 4 апрелдалди); 7) суварин йугъ; 8) расувал 9) йар алуькун (т1вет1велар куткун, ракъини кана яру хъун); 10) тарцин к1арасдин юкъ; 11) яр, ярар йуьзуьр.

Яр гаф са бязи т1варарикни ква: итимрин (Яр, Ярмет, Ярали, Ярам, Ярем...); папарин (Ярруш, Ярселем, Яргъед, Ярцуьк, Яргъвер, Ярчиг...); хуьрерин (Яргун, Ярагъ...); халкъарин (ярхул (яхул), ярк1ар, ракъиниз кап1завайбур лагъай ч1ал жезва). Хважамжамдал мад са т1вар ала: Яргъируш (Яргъан руш), яъни «Ракъинин руш».

Яраб мад гъи ч1ала, лезги ч1ала хъиз, жуван кайванидин дидедиз «ярандиде» – «к1ани ярдин диде, к1анидан диде» лугъузватла?! Им саки са гъезел я, манидин са ц1ар я! (Анжах, гъайиф хъи, вичиз ихътин къешенг т1вар гайи езнедиз ярандидеди «йа, зине» (яъни «зи руш рекъяй акъудай фашал») лугъузва... Белки имни к1анивилини зарафатрай я жеди!)

Яру ранг лезгийрин рик1 алай ранг я. Лезги къисайри лугъузвайвал, дуьнйа яру яцран крчарал ала. Гъавилай яру яцразни еке гъуьрмет ава. Яру

яц ракъинин ярж я («яц» гафуна «яр» гаф ава: *йац – йарц – йару цIай*). Яру яц ракъиниз къурбанд язни гудай. Къурбанддиз акъуднавай яцран гарданда яру къилекай (келегъа), крчара яру еб твадай, тукIвадалди вилик ам пудра кишдилай (гъуцаркIвалелай) элкъурдай, адан як вири хуъруъз барабардаказ пайдай.

Яру ранг уьмуър тесниф хьунин, уьмуър эркина хьунин лишан я. Яру ранг ивидин рангни я. Лезгиди ивидал кьин къадай. Ивиар акадарна стхавал къабулдай. Ивидалди лянет чухъудай. Яру ранг берекатдин, гуьзелвилин ва мердвилин лишан я. Свасан къилелай яру шал – дуьгуър – вегъиник адан «гуьзелвилел берекат къуй», «къил даим ракъиник хьуй!» лугъудай хьтин мана ква. Гъалиб хъана хтайдан ва я хъсан чав гваз хтайдан шивдин гарданда яру яйлух твадай. Лезги гамарин, гебейрин, къаличайрин чешнейра яру рангар гзаф жеда. Дегъ девиррин къветIерин цларал цIархнавай чIугунарни яру рангаринбур я. Лезгийри Яран Сувар алуькдалди сад-къве гъафте амаз гъилерин цамарихъ яру гъалар (ярудакайни лацудакай звер ганвай гъалар) акалда.

Яр алуькдалди вилик «яран къалар» кIватIдай. Яран (21 мартдин) йифен негъениз къаларин тпIихар къаварал акъуддай ва абур ирид чкадал пайна гъазурдай. Къавал ирид лаванни эцигдай. Йифиз вири хуъруъ чпин лаванриз, къалариз цIаяр ягдай. ЦIаяр гъакIни куьчейра, гъаятра, варарал, майданрал ийидай. Йифиз къапар гатадай, къумпараяр, тфенгар ягдай, гъар жуьредин ванер акъуддай. Ардавулар, малкамутар, къаракъулахар, гигияр – са гафуналди вири чIуру, канда руьгъер, жинерар, шайтIанар къурвахарун ва хуъряй чукурун паталди. Гадайри ва рушари манияр ягъиз цIаярилай хкадарда, къуьлерда. Къуьзуьбурун лугъунралди, ирид цIаярилай хкадарайла беден ва руьгъ вири заланвилерикай михьи хъижезва.

Пакад йукъуз жегъил гадайрин кIеретIар хуьре къекъведай. Гъар са кIеретIдихъ Цегъ, вирнечи (балабанчи), далдамчи, паяр кIватIзавайди

(чанта, гьебеяр гвайди), сад-къвед къуьлердайбур ва манияр ягъдайбур жедай. Абуру, к1валба к1вал къекъвез, яран паяр т1алабдай: *«Нуну, нуну – яран пай!»*. Эгер к1вал-гъаят къайдасуз ва я чиркин яз хъайит1а, абуру к1валин кайванийрикай рахшандар, ягъанатар ийидай, абуруз тегънеяр ягъдай: *К1валин гъаят вуч «михъида», кайванидиз хун1 муьк1уьда! Гъашемар мус кудат1а? Вуч паяр чаз гудат1а?! Эгер гъаятда ва варцел михъивал аваз хъайит1а, ц1егъре кайванидин тарифардай: Ина михъи, муьлагъ я, Илифизни темягъ я! Хазан ац1ай къул хъурай, Берекатар бул хъурай!*

Гъелбетда ц1егърен ягъанатрикайни тарифрикай садни инжикли жедачир; абур зарафатар, айгъамар тирди виридаз чизвай. Адалайни гъейри, Ц1егъре вичин гафар, жавабар гъасятда гъилегъилаваз хуралай туьк1уьрна к1анзавай, чебни кутугай гафар, саданни кефи тахадай гафар. Имни са акъван регъят кар тушир. Гъавиляй Ц1егъни (са хуьрера адаз Кваса, Сик1 лугъуда) никай хъайит1ани жедачир. Ц1егъвал къиле тухуз жедай алакьунар авай ксариз хуьре ч1ехи гъуьрмет жедай. Гъар са к1валай, нихъ вуч ават1а, паяр акъуддай: вирер, къурай чумаларни къукъваяр, к1ерецарни шуьмягъар, какаяр, кáлар, сав...

Яран Сувариз къет1ен жуьредин хуьрекар гъазурдай: т1ач, семéна чрай ва я ргай буран, чуьк, дангу, гит1, исит1а, чул, мехк1уьт, нут1уфа, ч1ахар аш, ч1ахар афарар, дуьгуьд афарар, гуьнгерар, къене маса зат1ар (хъчар, шур, картуф, буран) авай афáрар, шткарар, цик1ен, гузан, баклук, алуга ва мсб.Яран Сувар («Ракъинин Сувар») чал дегъ девиррин деринрай агакънавай сувар я. Ам йугъни йиф барабар жезвай гатфарин йикъал - 21 мартдал (21-далай 22-дал эляч1завай йифел) раст жезва. Яран сувар уьмуьр к1вачел ахкъалтунин, ц1ийи хъхъунин, эрел атунин, хийирди шийир к1удунин, чимивили къайивал, экуьвили мич1ивал, сагъвили желкъенвал к1аник кутунин, уьмуьрди ажал к1удунинлишан я. Лезги яран

суварниперсерин Навруз-байрам (фарсдалди «ц1ийи йугъ») какадарун эсиллагъ дуъз туш.

Яран варз 14 йикъакай ибарат я, ва ам 4 апрелдалди давам жезва. И йикъара жемят гатфар къаршиламишиз гъазур жеда. Сада садаз куъмекар гуз «мелер» кутада, гатфарин майишатдин квалахриз гъазурвал аквада, алатар къайдадиз хкида. Беден ва руъгъ хъуьт1уьн мекъерикайни, заланвилерикай азадна къайдадиз хкида, т1ебиатдихъ галаз пайгарвилин куьпда твада.

Тарихда са шумуд дин къабулнат1ани (гъуцарин, хач, ислам), лезгийрин руъгъда гъуцарихъди майилар ама. (И кар Етим Эминан шииррайни аквазва). Са диндивайни гъуцар, п1ирер, мелер, суварар терг ийиз хъанач. Чна гилани гъуцариз ялвар ийизва, абурувай т1алабзава. Ракъинин гъуцравай (Ра, Атар) эквни чимивал, Ц1ун гъуц Алпандивай чи къула ц1ай хуьн, архаяр хуьн, Менавайни Вацравай инсан умуддикайни муъгъуьббатдикай магърум тавун, Йицерин гъуц Тавардивай инсандиз, чан алай гъар са гъайвандизни гъашаратдиз, т1ебиатдиз уьмуьрдин мелгъем тир къеж къегъят тавун, Чилин гъуц Генавай – чи зегъмет вичин берекатдикайни ризкъидикай хкуд тавун, Т1ебиатдин гъуц Панавай – инсандин сихил тергдай мусиббатрикай хуьн... Лезгийрин Гъуцарин алемда са шумуд ц1уд т1варар ава.

Яран вацра мукъва-къилийрал, ярар дустарал къил ч1угваз фида, абуруз яран паяр тухуда, яран суварар тебрикда: *Квез Яран суваркай хъурай! К1вал ракъарив, берекатрив ац1урай! Иесийри шадвилелди муъманар къабулда: Куьн атурай, рагъ атурай! Ширин чанар сагъ атурай! Гъар са кикел берекатрин дагъ атурай!*

Жегъил гадайрини рушари чпи чпиз «ярар» багъишда. Рушари – яру гъаларикай хранвай биц1и цуьквер, гадайри – ирид гъалуникай хранвай биц1и киф (4 тах яру, 2 тах лацу, са тах ч1улав). К1анибуру багъишай «ярар» – муъгъуьббатдин лишанар санжахдик акална хурудал алк1урда. Яр

алатайлани абур кланивилин птикар хъиз хуьда. Лезгийри яраз сусак лишан кутун, хийирдин кардик кьил кутун, мехъерар авун хъсан яз гъисабда. Яраз авур мехъерин суфрадал ирид лампа (виликдай –шем, ч1икъ, ц1урц1аж...) куьк1уьрда. Сусан кьилел яру дуьгуьр вегъинни свас к1вализ берекат, экв гваз къвезвай ракъиниз тешпигъ авунин лишан я.

Къавкъаздин халкъарикай Яран сувар и жуьреда анжах лезги ч1алан хазандик акатзавай тайифайри тухуда. Дагъустандин халкъарикай и суварин амукъаяр яхулрихъни ама. Йифенни йикъан кьил кьилел хквезвай гатфарин суварар молдаванрихъ (мерцишор) ва славян халкъарихъни ава (колядкаяр; болгаррини гъилин цамарихъ яру гьалар акалда).

Яран сувар лезги халкъдин виридалайни зурба милли сувар я. Гъавилай зи фикирдалди, и сувар гьар йисуз хъсан сценарияр кхъена, лап кутугай къайдада, вини дережада аваз тухун лазим я. Хуьрера, района, шегъерра, гьар са хазанда.

22 март виридуьнйадин лезгийрин йугъ яз хкъягъун хъсан лишан жедай.

1985.

**ДАГЪУСТАНДИН ТЕЛЕКОМПАНИЯ (РГВК)
ЛЕЗГИДАЛДИ РАХАЗВА**

Чаз малум тирвал, 2003-йисалай чи республикада ц1ийи телевидение – «Дагъустан» РГВК (республиканская государственная вещательная кампания) ачухнава. И телекомпанида Дагъустандин халкъарин ч1аларалди передачяяр гузвай милли редакцияни кардик кутунва. Лезги ч1алалди гузвай передачайрин редактор шаир Фейзудин Нагъиев я. Къе чи мухбирди адахъ галаз суьгьбет тухузва.

М.: Фейзудин Рамазанович, эвелни-эвел квез ц1ийи къуллугъ мубаракрай! Чи халкъ паталди маракьлу передачяяр гъазуруна квехъ еке агалкъунар хьурай! За квевай чи к1елзавайбуруз ц1ийи телевидениедикай къве гаф лугъун т1алабзава.

Ф.Н.: Аллагърази хьурай квелай! Мубарак чи вири жемьтдиз авун гена кутугнава: куьз лагъайт1а, гъар гъафтеда телевизордай дидед ч1алан ван атун, жуван миллетдин лайихлу векилрихъ галаз гуьруьш жедай мумкинвал хьун, гьелбетда, шад жедай к1валах я. И тежриба лезгийрин (гьелбетда, дагъустандин маса миллетринни) тарихда садлагъай сеферда жезвайди я.

Ц1ийи телекомпания арадал атунын эвелимжи себеб чахъ икъван ч1авалди хъайи ГТРК-ди Дагъустандин халкъарин милли культурадиз, ч1алаз, яшайишдин ва уьмуьрдин са гзаф къайгъуйризни месэлайриз фикир гуз амукъ тавун хъана. Гьелбетда, ц1ийи телекомпания арадал гъун ва ам арадиз акъудун регъят кар туш. И рекъе гъам пулуни зурба такъатар, гъам гъазур пешекарар герек жезва. Гъавиляй РГВК-дин сифте камар четинбур ят1ани, кампания виликди физва. Гъафтеда садрателеэфирдайлезги, табасаран, къумукъ, дарги, аварч1аларалди милли гунугар (лезгидалди им передача лагъай ч1ал я) гузва.

М.: Передача гафунин заминда ишлемишзавай *гунуг* – им куьне гъанвай ц1ийи гаф яни?

Ф.Н.: Лугъун хьи, гунуг за гъанвай гаф туш, ам лезги ч1ала фадлай авай гаф я. Анжах за ам вичин тайин манада, урус гаф тир передачадин эвезда, кардик куктазва.

М.: Куь передачаяр (чи газетди и гаф ишлемишзава), куьне лугъузвайвал, гунугар квекай ибарат жезва? Аданэвел кьилляй тикрар жезвай куь шиирдин ц1арара инсандикай ва девирдикай ик1 лугъузва:

*Инсан ва девир, девир ва инсан,
Сад садаз къарши, сад садаз масан.
Эй, девир – кьисмет, эй, девир – къадар,
Анжах инсанди эцигда вал т1вар!*

Ф.Н.: Эхъ, квез чидайвал, чна гунугдиз «Инсан ва девир» кьил гъавая ганвач. Чна хкягънавай терефдикайни, гьелбетда, и т1варц1и вичи лугъузва. Чи гунугар инсандикай ва девирдикай я, яъни чи тематика гегъенш я.

М.: Фейзудин Рамазанович, чи халкъдиз куьн шаир яз чида. Телевиденида к1валахди яратмишунриз кьец1 гузвачни?

Ф.Н.: Гьелбетда, телевиденидин к1валахни яратмишунрихъ галаз алакъа авай кар я. Амма и карди жуван хсуси кхьинрин вахтнигзаф къакъудзава. Вахт вич гъамиша кьит зат1 я эхир! Амма зи ракъалда (суткада) 25 сят ава.

М.: Куь гунугар шегъерра, хуьрера къаз жезвани?

Ф.Н.: РГВК-диз вичин хсуси канал ава. Милли ч1аларалди гузвай гунугар эфирдиз гъафтеда са гьилера акъатзава. Абуруз негъенин сятдин ругудалай гуьгъуьниз килигиз жеда.

Спутникрихъ галаз алакъа авай антенна эцигуникди РГВК-дин канал кьунин сергъатар гегъенш хъанва. Гила чкайрал сигнал къадай

ретрансляторар эцигун пландик ква, а ч1авуз милли передачаяр Дагъустандин ва Азербайжандин вири хуьрерай къаз жеда.

М.: Куьн к1валахда гьихьтин четинвилерал гьалтзава? Куьне телепередачаяр гьик1 гьазурзава?

Ф.Н.: Телевиденидай гунугар гьазурунин карда четивилерикай рахайт1а, садлагъайди, чи халкъ Магъачкъаладивай 200 километридилай артух яргъа ава. Гьар кткана командировкайриз физ-хкведай мумкинвални чахъ гьелелиг авач. Кьериз-ц1аруз гузвай командировкайриз чара ийизвайдини сад-къве йугъ я. Къве йикъан къене (атана хьфидай йикъарни кваз) шумуд передача лентиниз къачурай! Гьавилай чи къекъуьнар элкъвез-хквез гьа и меркездин дегьелрай акъатзавач. Сифте варцара гьар гьафтединмилли гунугар са гьилеразур сятинин вахтунда тухузвай. Гила, гьайиф хьи, и вахтни 25 декъикъадал хканва.

Мадни са четинвал: чакай са гзафбурувай михьйдаказ жуван дидед ч1алалди рахаз жезвач. Рахунрик алазни-алачиз урус, азербайжан гафар гзаф кутазва.

М.: Чкадин телестудийрихъ, телеканалрихъ галаз куь гьихьтин алакъада ава?

Ф.Н.: Гьайиф хьи, гьелелиг чи арада са алакъани авач. Им са къадар мумкинвилерилай аслу кар я. Эгер чкадин телестудийривай чи, чавайни гьабурун зат1арикай менфят къачуз алакънайт1а, гена хъсан жедай.

М.: Телевиденида к1валахун паталди гьихьтин алакъунар герек я?

Ф.Н.: Чаз аквазвайвал, телевиденида ва я сегьнедак1валахзавайбур мешребар алай, михьи ч1алалди, мез галк1ун тавуна рахадай, гзаф рекъерай гьар жуьредин чирвилер авай ксар я. Яъни ихьтин кас вич халис артист хьун герек я. Амма тамам пешекарар жагъурун, гьелбетда, регъят кар туш, вични милли телевиденидиз. Вири алакъунрикай рахайт1а, зун и пешедиз эсиллагъ кутугай кандидатура туш. Гаф кватай чкадал заз лугъуз к1анзава:

эгер рикле къаст авай ва алакьунар авай жегьилараватла, буюр РГВК-диз ша.

2003.

КЪИЛЕР

Лезги халкъдивай зи т1алабун
 Лезги халкъдин гьерекатдин «Садвал» Пак везифа
 Вилик бармак эцигна авур фикирар
 Лезги гьерекатдин тарихдай
 Дуьнйадин гьалар ва лезги халкъдин месэлаяр
 Женг ч1угу – азадни жеда
 Жуван вац1 жува яц1у ая!
 Лезги Милли Советдикай къве гаф
 Лезги намус ва са къалиян тенбек
 «Садвал» гьерекатдин IV – съезддал къве гаф
 Лезгин Пак Къин
 Дербентдин округ хьун лезгияр паталди важиблу я
 Руьгьдал чан гьизвай эменнияр
 Халкъдикай миллет ийизвай зурба къуват
 К1арасдин тум хьаначирт1а...
 Чи инсанрин ва чкайрин т1варар
 Чи руьгьдин булахар
 Т1ебиат хуьн, т1ебиатди чунни хуьда
 Халкъдин азадвили пайдах, руьгьдин пак гуьзгуь
 Яран сувар – ракъин сувар
 Дагъустандин телекомпания (РГВК) лезгидалди рахазва

Фейзудин Рамазанович Нагъиев

Садвал рик1еваз

(С идеей единства в душе)

Редакция и корректура: Ренат Нагиев,
Л.Оруджева

*Текст набран на компьютерной базе Общественного Института
гуманитарных исследований (ОИГИ)*

Сдано в набор 18.11.2003. Подписано в печать 15.12.2003.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Формат 60x80^{1/16}.

Гарнитура «Times New Roman».

Усл.п.л. – 6, 2. Уч.-изд.л. – 5,8. Тираж 1500 экз. Заказ – 30/004.

Отпечатано в ООО«Деловой мир», Махачкала, ул.Коркмасова, 35а